

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Jaargang 45 (2026), afl.1

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Hoofredacteur:

Jetze Boon

Redactie:

Chris Bekkenk

Jetze Boon

Nadeche Diepgrond

Bart van Duijvenbode

Rens Gilissen

Isa van Gils

Frances van der Horst

Louis van den Langenberg

Cara Peters

Roosje Rasenberg

Joost Rosendaal

Pia van de Schaft

Mariëtte Verhoeven

Jessica Vogels

Emma Zijp

Eindredactie:

Jetze Boon

Frances van der Horst

Louis van den Langenberg

Pia van de Schaft

Druk:

Print&Bind

Afbeeldingen omslag:

Boven:

Foto uit fotocollectie Anefo, getiteld: "Wij vrouwen eisen" demonstreert in Amsterdam tegen beslissing abortuswet-ontwerp, 18-12-1976. Via: Nationaal Archief

Onder:

Foto getiteld: Landelijke vrouwenstaking als protest tegen de nieuwe abortuswet. Vrouw met vrouwentekens op het gezicht geschilderd roept door megafon op tot actie. Haarlem, Nederland, 30 maart 1981. Via Wikimedia Commons

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leerschool.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,

telefoon: 024 3615641.

e-mail: etvt@student.ru.nl

<https://extempore.nl/>

Verenigingsbestuur:

Dr. M.C.J. Verhoeven (voorzitter), J.J. Boon (hoofredacteur), P. van de Schaft (secretaris), C.J.W. Bekkenk (penningmeester)

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.F. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. H.G.J. Kaal, prof. dr. J. Kok, prof. dr. J. van Lottum, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

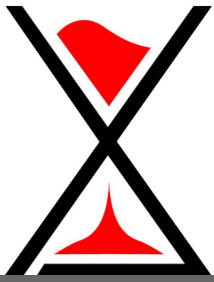
Pdf's van artikelen vanaf 1999 zijn gratis online verkrijgbaar op aanvraag. De prijs van papieren losse nummers is € 7,50.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2026: €20,00.

Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 januari. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

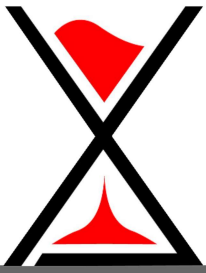
Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. *Ex Tempore*, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© *Ex Tempore*, Nijmegen 2026

Inhoud

Redactioneel	4
Onessa Novak Femicide in de collectie van Atria Gendergerelateerd geweld: van privéprobleem tot overheidszorg	6
Miriam J. Groen-Vallinga en Evelien J.J. Roels Zichtbaarheid en verborgenheid Eerbetoon aan vrouwen in de keizertijd	14
Maya Raz De kleren maken de 'man' Historiografie van transmannelijke personen in Vroegmodern Nederland	36
Maja Gierejko The biopolitics of peace Oslo accord's hidden architecture of control	58
Auteursinformatie	95

Redactioneel

Beste lezer,

Voor u ligt het Ex Tempore themanummer over gender en gendergeschiedenis. Toen de redactie van Ex Tempore er ruim een jaar geleden voor koos om dit themanummer te gaan ontwikkelen, was dit met name om de historische en maatschappelijke relevantie van het thema. We hoopten met een brede selectie uit verschillende historische disciplines de gevarieerdheid van het vakgebied aan te tonen én hier aan bij te dragen. Op zich een mooi streven natuurlijk, maar terwijl wij ons op historisch vlak bezighielden met gender heeft de wereld niet stilgestaan. Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan werd alles wat de indruk van diversiteit en inclusie wekte (on)zorgvuldig uit de defensie-archieven verwijderd en werden verkrachtingszaken op hoog niveau zwartgelakt en misbruikt voor het eigen belang van de Amerikaanse president. In Nederland uitte het voortbestaan van gendergerelateerd geweld zich op een slecht verlicht Duivendrechts fietspad, waar een verschrikkelijke verkrachting en moord het maatschappelijke debat over gender en genderongelijkheid verder aanwakkerden.

Om te onderstrepen dat er op het vlak van gendergeschiedenis in brede zin en gendergerelateerd geweld in het specifiek nog zoveel te onderzoeken valt, krijgt binnen deze editie onze rubriek *Uit het archief* een speciale plek. Deze bijdrage is geschreven door Onessa Novak. Zij doceerde enkele jaren geleden onder andere het vak gendergeschiedenis aan de Radboud Universiteit en is momenteel werkzaam bij Atria, het kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid. Onessa Novak neemt ons mee naar de geschiedenis van de *Blijf-van-mijn-lijf-huizen* en de vele archieven die Atria in huis heeft voor toekomstig onderzoek naar dit fenomeen. Haar artikel laat niet alleen zien hoeveel er nog te onderzoeken valt, maar ook hoelang gendergerelateerd geweld al van maatschappelijk belang is.

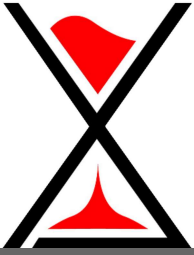
Miriam Groen-Vallinga en Evelien Roels nemen ons verder mee terug in de tijd. Ze deden onderzoek naar de weergave van vrouwen in antieke inscripties en beschrijven op basis hiervan welke politieke invloed en be-

langrijke posities aan vrouwen in de Oudheid konden worden toegeschreven. De auteurs verhouden zich hiermee kritisch tot de bekende antieke literaire bronnen, waarin vrouwen overwegend een achtergestelde rol toebedeeld kregen. Het artikel roept op om het idee dat vrouwen in de Oudheid onzichtbaar waren te doorbreken en in te zien welke kansen er bestaan voor gender-historisch onderzoek aan de hand van de genoemde inscripties.

Het artikel van Maya Raz komt voort uit het themacollege *Stiltes van het verleden* van de opleiding geschiedenis en werd door onze redactie geselecteerd om in *Ex Tempore* gepubliceerd te worden. Het onderzoek van Maya Raz was erop gericht om te achterhalen welke 'stiltemomenten' in de geschiedenis ten grondslag lagen aan de afwezigheid van transmannelijke personen in de Nederlandse historiografie over vroegmodern Nederland. Binnen het artikel staat het in de jaren tachtig verschenen werk *Vrouwen in mannenkleren: een tegendraadse traditie Europa 1500-1800* van Rudolf Dekker en Lotte van de Pol centraal, omdat dit werk nog altijd veel invloed op de Nederlandse historiografie heeft. De diepgaande en kritische historiografische analyse van Maya Raz vormt een belangrijke bijdrage voor onze gendereditie.

In deze editie verschijnt tot slot het artikel van Maja Gierejko. Zij won in 2025 de *Ex Tempore* scriptieprijs voor haar onderzoek naar het vredesproces rondom de Oslo Akkoorden in de periode 1992 tot 2000. In haar artikel analyseert Maja Gierejko verscheidene documenten die betrekking hebben op deze akkoorden, om te achterhalen wat de impact ervan op het leven van Palestijnen was. Dit doet ze aan de hand van Michel Foucaults concept *biopower* en Judith Bulters concept *precarity*, onder andere om de vraag te beantwoorden of de akkoorden verdere onderdrukking faciliteerden. Hedendaagse oorlogshandelingen en wapenstilstanden in het door Maja Gierejko bestudeerde gebied maken haar bevindingen over de impact van vredesverdragen op wrange wijze relevant en belangrijk.

Het artikel van Maja Gierejko en de artikelen binnen het thema van deze editie, tonen aan dat historici ook binnen hedendaagse problematiek een betekenisvolle plek kunnen innemen. Juist omdat er op maatschappelijk gebied nog geen volledige gendergelijkheid behaald is, kunnen historici een belangrijke rol vervullen in het inzichtelijk maken van (historische) genderverhoudingen. De meeste artikelen in deze editie eindigen dan ook met een duidelijke oproep tot vervolgonderzoek, waar we ons graag bij aansluiten. We hopen dat u ook geïnspireerd raakt na het lezen van deze editie!

Femicide in de collectie van Atria

Gendergerelateerd geweld: van privéprobleem tot overheidszorg

Onessa Novak

Sinds de moord van de 17-jarige Lisa in de nacht van 19 op 20 augustus 2025 is de term ‘femicide’ overal te zien in de Nederlandse media.¹ Sindsdien zien we gevallen van femicide vaker in het nieuws, is de campagne ‘Wij eisen de nacht op’ overal te zien en tijdens de campagne van de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 werd op links en rechts van het politieke spectrum de term ingezet. Waar links en centrum het heeft over een structureel maatschappelijk probleem, ziet (radicaal-)rechts het als migratieprobleem.

Dit allemaal roept verschillende vragen op: wat is femicide? Wie zijn de daders en slachtoffers? Hoe heeft het politieke beleid in Nederland rondom gendergerelateerd geweld zich sinds de jaren 70 ontwikkeld? Aan de hand van een paar voorbeelden uit de collectie van Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid, waar ik werkzaam ben als Wetenschappelijk Bibliothecaris, zal ik een begin maken met het beantwoorden van deze vragen.

Atria heeft om verschillende redenen veel gecollecteerd op het gebied van gendergerelateerd geweld en femicide. Om te beginnen zijn het belangrijke onderwerpen voor Atria, omdat het activisme vanaf de jaren '60 (de Tweede Feministische Golf) erop gericht was om gendergerelateerd geweld als een maatschappelijk fenomeen te zien en dat via wetgeving en politiek beleid tegen te gaan. Een andere reden voor deze specifieke focus op gendergerelateerd geweld, (ex-)partnergeweld en femicide komt van Prof. Dr. Renée Römken, die tussen 2012 en 2016 directeur was van Atria. Dat de Tweede Golf feministen en Römken feministen dit thema belangrijk vonden, is omdat het maatschappelijk veel voorkomt en een duidelijk voorbeeld is waar nog veel op te winnen valt op het vlak van gendergelijkheid.

1 Dit artikel is een verkorte en aangepaste versie van het artikel “Een halve eeuw Blijf-van-m'n-lijf: ‘We deden voortdurend dingen die wij nooit gedaan hadden.’”, uitgekomen in oktober/november 2024 in Opzij.

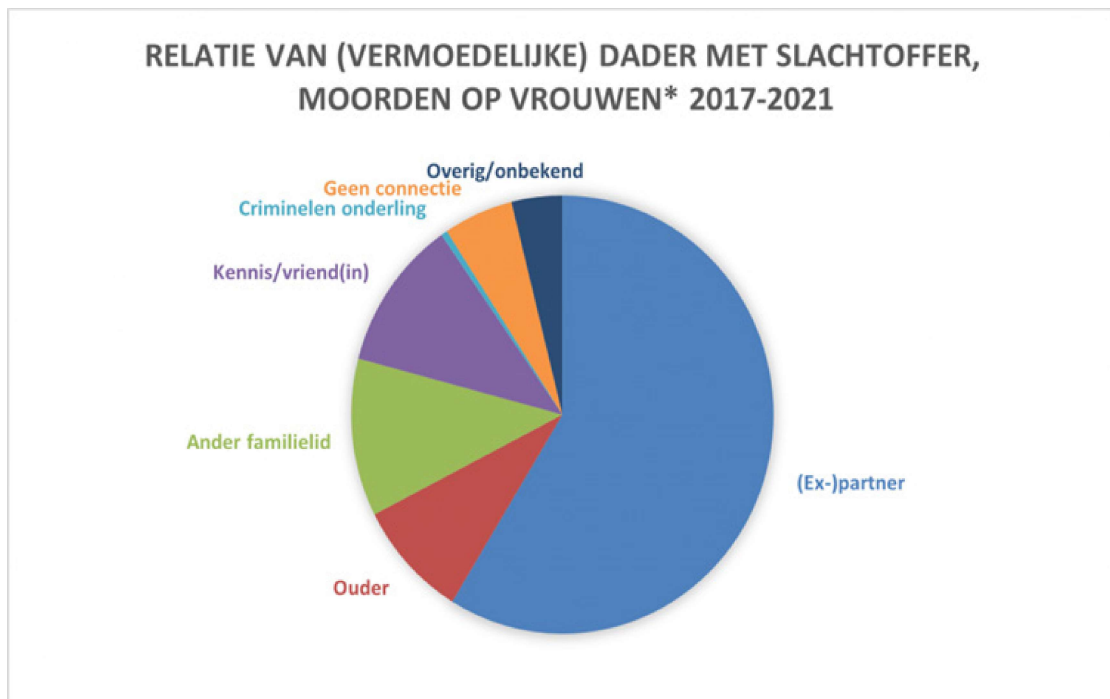
Binnen de collectie van Atria zijn bijvoorbeeld 723 boeken gecatalogiseerd met de thesaurusterm 'huiselijk geweld' en de zoekterm 'femicide' geeft 284 boeken als resultaat. Dit zijn niet alleen wetenschappelijke publicaties, maar ook (onderzoeks)rapporten, monitors en brochures. Verder beheert Atria de archieven van de Blijf-van-mijn-Lijf huizen in Amsterdam, Delft en Rotterdam, de landelijke organisatie van Blijf-van-mijn-Lijf, COM (Centrale vereniging van Organisaties voor hulpverlening aan niet-gehuwde Moeders) en FIOM (Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind). Wij beheren bijvoorbeeld ook het archief van Anja Meulenbelt. Gendergerelateerd geweld is een belangrijk thema binnen haar oeuvre. Als laatste voorbeeld wil ik ook het archief van Trans-Act noemen. Dit is het landelijk expertisecentrum seksespecifieke zorg en seksueel geweld (1994-2003). Genderqueer mensen hebben in Nederland veel te maken met gendergerelateerd geweld, dus kennis over dit fenomeen en aandacht voor deze groep is heel erg belangrijk.

Definitie

Op de website van Atria wordt femicide als volgt gedefinieerd: 'femicide gaat om moord van een vrouw vanwege haar gender'. Dit is een definitie die Atria samen met EIGE, het Europese instituut voor gendergelijkheid, heeft ontwikkeld voor de genderthesaurus van EIGE. Deze thesaurus is in samenwerking met experts op het vlak van gendergerelateerd geweld en femicide ontwikkeld. Ook is een vergelijkbare definitie terug te vinden in de Vrouwenthesaurus van Atria, die in nieuwe vorm werd gelanceerd op 17 november 2025. De vernieuwde definitie luidt als volgt: '[Femicide is] [d]e fatale vorm van gendergerelateerd geweld. Femicide is vaak, maar niet altijd, verbonden aan intiem partnergeweld, een vorm van femicide is de moord op een vrouw door de (ex-)partner.'

Femicide is dus een vorm van gendergerelateerd geweld en wordt vaak in verband gebracht met (ex-)partnergeweld. De aanloop naar femicide kent patronen en risicofactoren, maar ieder geval van femicide heeft een persoonlijk verhaal. Zo lopen de motieven en vormen van geweld uiteen. Ook de achtergronden van de slachtoffers zijn verschillend. Femicide kent geen afkomst, sociale klasse of religie. Het komt in alle lagen van de samenleving voor. Zie hieronder de statistieken Moord en

Doodslag 2021 van het CBS. Deze illustratie geeft weer wie de daders precies zijn bij femicide, wanneer de verdachte/dader in beeld is. Geval len waarbij dat niet duidelijk is, zijn buiten deze statistieken gelaten.

Figuur 1: Relatie van dader met slachtoffers van femicide tussen 2017 en 2021.

Zoals blijkt uit bovenstaande is dat in meer dan de helft van de gevallen de dader de (ex-)partner is. Daarom duik ik in het volgende stuk in de geschiedenis van activisme rondom (ex-)partnergeweld en de politieke beleidsvorming op vlak van deze thematiek. De focus ligt hierbij op de Blijf-van-mijn-lijf-huizen.

Van privéprobleem tot overheidszorg

Toen het eerste Blijf-van-mijn-lijf-huis (BVML-huis) in Amsterdam in 1974 werd opgericht, zag de toenmalige politiek (ex)partnergeweld nog als een privéprobleem. Het zouden losstaande incidenten zijn, die op juridische gronden geen bescherming aan slachtoffers behoeften.² Doel van de oprichting van het eerste BVML-huis was 'echt iets voor vrouwen doen'. Dit uitgangspunt was oorspronkelijk besproken in de vergadering over het

2 Atria, 'Wat is femicide?', 3 maart 2023, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/geweld-tegen-vrouwen/wat-is-femicide/> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

‘vrouwenproject JAC’ (het Jongeren Advies Centrum) op 17 december 1973. Tijdens deze bijeenkomst is de groep vrouwen gevormd die zich uiteindelijk afsplitsten van het JAC en het eerste BVML-huis in Amsterdam opende. Na Zwolle en Groningen in 1976, volgde Nijmegen in 1977 en richtte de Nijmeegse feministische beweging en eigen (gekraakt) BVML-huis op.

Het is goed om te weten dat er wel al hulpverlening bestond tegen (ex-)partnergeweld, voordat de BVML-huizen waren opgericht: vrouwen konden in deze periode tijdelijk ‘schuilen’ in kloosters, of bij FIOM- of COM-instellingen. Het nadeel is dat dit tijdelijke opvang was waarbij het structurele probleem niet werd aangepakt. De oprichters van de BVML-huizen wilden expliciet een veilige ruimte creëren waarin vrouwen zelfbeschikkend konden worden en gewapend met een nieuwe vorm van zelfstandigheid weer terug konden keren in de maatschappij. Zo werd bijvoorbeeld financiële onafhankelijkheid gestimuleerd door zakgeld te geven aan de vrouwen die verbleven in BVML-huizen, en ook hielpen de vrijwilligers van de BVML-huizen met werk zoeken en sollicitatiegesprekken te organiseren. Het is goed om te bedenken dat rondom de jaren 70 weinig vrouwen financieel onafhankelijk waren.

De oprichters van de vroege BVML-huizen waren eigenzinnig en ideologisch. Door hun radicaalfeministische idealen te volgen, wat in eerste instantie leidde tot kraken, het ontwikkelen van een nieuwe vorm van zorgverlening en het empoweren van vrouwen die misbruikt worden, hebben zij ervoor gezorgd dat (ex-)partnergeweld als maatschappelijk probleem wordt gezien. Deze ontwikkelingen vormden het fundament onder een lange praktijk van hulpverlening voor slachtoffers.

In de late jaren 80 was er een groot bedrag aan financiering vrijgekomen, waarmee een grootschalig onderzoek naar de omvang van (ex) partnergeweld gestart werd. In 1992 publiceerde Prof. Dr. Rénee Römken, gespecialiseerd in gendergerelateerd geweld, het resultaat: 20% van de Nederlandse vrouwen kwam eenduidig in aanraking met (ex) partnergeweld. 5% had te maken met terugkerend geweld en 8% van de vrouwen werd binnen hun huwelijk verkracht. Het onderzoek liet bovendien zien dat iedereen slachtoffer kon zijn: rijk, arm, zwart, wit, religieus of niet-religieus. De statistieken zijn sindsdien niet veel veranderd.

Deze cijfers waren schrikbarend. Ze zorgden voor een golf aan po-

litieke besluiten die in de jaren 90 genomen werd: verkrachting binnen het huwelijk werd strafbaar, (ex)partnergeweld werd als maatschappelijk probleem beschouwd en vrouwen konden zelf een straatverbod aanvragen. De meeste van deze ontwikkelingen werden geïnitieerd door toenmalige staatssecretaris Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Hedy D'Ancona (PvdA), die zelf bijzonder actief is geweest in de radicaal-feministische stroming van de tweede feministische golf in de jaren 70.

Sinds de jaren 90 is er veel veranderd. De BVML-huizen zijn professionele instituten onder de koepelorganisatie Blijf Groep geworden. Ze bevinden zich in een breder netwerk van zorginstellingen, justitie en veiligheid. Slachtoffers van (ex)partnergeweld dienen zo gestroomlijnd mogelijk alle hulp te krijgen die zij nodig hebben. Op praktisch niveau is niet veel meer over van de radicale begindagen uit de jaren 70, maar de feministische context van waaruit gewerkt wordt is nog springlevend. Want (ex)partnergeweld is helaas nog steeds een structureel maatschappelijk probleem. Een voorbeeld daarvan is het feit dat drie van de vijf van de gevallen van femicide gepleegd wordt door de (ex)partner.

Conclusie

Dat (ex)partnergeweld wordt gezien als maatschappelijke zorg, er politiek beleid is dat vrouwen beschermt, er veel wetenschappelijk onderzoek plaats heeft gevonden sinds het onderzoek van Römken in 1992, en dat we terminologie als '(ex)partnergeweld', 'femicide' en 'gendergerelateerd geweld' gebruiken, heeft allemaal hun oorsprong in de feministische beweging uit de jaren 70. Door de moord op Lisa is femicide een thema geworden waar aandacht voor is binnen de verkiezingscampagnes van verschillende politieke partijen. De discussie gaat over of er meer geïnvesteerd moet worden in de preventie van femicide en wat de oorzaken daarvan zijn. Met dit artikel hoop ik de lezers bewust te maken van de desinformatie die bij dit thema vaak rondgaat. Dit onderbouw ik met statistieken, de historische ontwikkeling van de politieke besluitvorming rondom (ex-)partnergeweld en de onderstaande bronnenlijst, op basis waarvan je als lezer zelf het archief in kan duiken en je eigen conclusies kunt trekken rondom dit thema.

Archieven bij Atria

- Archief Blijf van m'n Lijf, Amsterdam, bij Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid (Amsterdam).
- Archief Blijf van m'n Lijf, Delft 1979-1988, bij Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid (Amsterdam).
- Archief Blijf van m'n Lijf, Rotterdam 1978-1979, bij Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid (Amsterdam).
- Archief Centrale vereniging van Organisaties voor hulpverlening aan niet-gehuwde Moeders (COM), bij Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid (Amsterdam).
- Archief Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (FIOM) (1928) 1930-1999, bij Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid (Amsterdam).
- Archief Vrouwenbeweging Nijmegen, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor vrouwengeschiedenis en gendergelijkheid (Amsterdam).

Boeken en artikelen

- Doorne-Huiskes, A. van, R. Römken & J. Schipper (et al.), *Van privéprobleem tot overheidszorg* (Zoetermeer 2017).
- Outshoorn, J., 'Half werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek, 1950-1990.', *Leidschrift* 17 (2002) 35-52.
- Römken, R., 'Van schandelijk geheim tot schending van mensenrechten: ontwikkelingen in regelgeving en aanpak van intiem partner geweld', Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (Amsterdam 2014).
- Tjen-A-Tak, C.H. & L.M. van den Broek, *Een wereld van verschil: 40 jaar vrouwenopvang in Nederland 1974-2014* (Leiden 2014).

Bronnen bij Atria

- Atria, 'Herstory – Collectief verheugen', 28 februari 2024, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/herstory-collectief-verheugen/> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

Atria, 'Wat is femicide?', 3 maart 2023, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/geweld-tegen-vrouwen/wat-is-femicide/> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

Atria, 'Nieuwe Europese cijfers: gendergerelateerd geweld tegen vrouwen', 5 december 2024, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/geweld-tegen-vrouwen/nieuwe-europese-cijfers-gendergerelateerd-geweld-tegen-vrouwen/> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

Atria, 'Nederlands feminisme en de strijd tegen geweld', 6 maart 2023, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/geweld-tegen-vrouwen/nederlands-feminisme-en-de-strijd-tegen-geweld/> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

Atria, 'Blijf van m'n Lijf – 40 jaar vrouwenopvang – Deel 1', <https://www.youtube.com/watch?v=9a0i-8dNbIQ> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

Atria, 'Blijf van m'n Lijf – 40 jaar vrouwenopvang – Deel 2', <https://www.youtube.com/watch?v=o0PecKtdOvA> (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

EIGE, 'femicide', https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1192?language_content_entity=en (geraadpleegd op 22 oktober 2025).

Zichtbaarheid en verborgenheid

Eerbetoon aan vrouwen in de keizertijd

Miriam J. Groen-Vallinga en Evelien J.J. Roels

Als ik ook iets moet vermelden over de deugdelijkheid der vrouwen, zij die een weduwenbestaan zullen leiden, laat ik dit volledig in een beknopt advies weergeven: (...) het grootst zal haar roem (*kleos*) zijn wie het minst geroemd wordt onder mannen ofwel voor haar deugd ofwel ter berisping.

Aldus sprak Perikles, de grote politieke leider van Athene in de vijfde eeuw v.Chr., in zijn beroemde grafrede ten tijde van de Peloponnesische Oorlog, zoals opgetekend door Thucydides.¹ Zijn beknopte waardering van waaruit vrouwelijke deugden zouden moeten bestaan echoot door in talloze andere beschrijvingen afkomstig uit de Oudheid geschreven door mannen en over vrouwen. Vrouwen waren bij voorkeur niet zichtbaar en lieten zich niet horen, aldus de antieke opvatting. De Romeinse keizertijd was immers een patriarchale samenleving met duidelijke ideeën over wat het domein van mannen was en wat aan vrouwen was voorbehouden. Concreet betekende dit binnen de lijnen van het ideaalbeeld, dat mannen zich bezighielden met het publieke leven van politiek en de activiteiten rondom het forum of de agora, vrouwen bleven binnen om wol te spinnen en het huishouden te bestieren.²

Het is onwaarschijnlijk dat dit door de elite geconstrueerde ide-

1 Thuc. 2.45: Εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχεία παραινέσει ἅπαν σημανῶ. (...) μεγάλη (...) καὶ ἥς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ἦ. Zie voor soortgelijk sentiment ook Sen. Helv. 19.6A. Vertalingen zijn van de auteurs, behalve waar anders gesteld. Alle data in dit artikel zijn n.Chr. tenzij anders aangegeven.

2 Kristina Milnor, 'Women' in: Alessandro Barchiesi en Walter Scheidel eds., *The Oxford Handbook of Roman Studies* (Oxford 2010) 815-826, aldaar 820-821.

aalbeeld ook maar enigszins realistisch was voor het merendeel van de vrouwen. In veel gevallen was het ook voor vrouwen pure noodzaak om te werken voor hun dagelijkse levensonderhoud en dus zichtbaar deel te nemen aan het leven buitenshuis.³ Het bestaan van een dergelijk ideaalbeeld lijkt niettemin heel invloedrijk te zijn geweest. Het streven naar onzichtbaarheid uitte zich bijvoorbeeld in de kleding die de respectabele Romeinse matrone bij voorkeur moest dragen: de lange stola die tot over de enkels hing met daarover de palla die ook het hoofd bedekte. Het kwam echter ook tot uitdrukking in de Romeinse – publieke – herinneringscultuur, waar vrouwen veel minder goed vertegenwoordigd zijn dan mannen in grafmonumenten of ere-inscripties.⁴ Ook de literaire teksten die ons uit de keizertijd bekend zijn, zijn voor het overgrote merendeel geschreven door mannen uit de elite.⁵ Om de eigen stem van vrouwen in de Oudheid te kunnen ontwaren is het nodig om op een andere manier te kijken en een breder palet aan bronnenmateriaal in te zetten.⁶ De meest talrijke en veelbelovende daarvan is de epigrafie.

Lange tijd werden vrouwen uit de Romeinse tijd impliciet als onderdeel van de zwijgende meerderheid afgedaan of werd eenvoudigweg het eenzijdige beeld vanuit de literaire teksten voor waarheid aangenomen. De publicatie van Sarah Pomeroy's belangrijke feministische boek *Goddesses, whores, wives and slaves* maakte in 1975 al zichtbaar hoe aanzienlijk de bijdrage is geweest van verschillende groepen vrouwen in de oudheid. Uit de jaren zeventig dateert ook een aantal artikelen van Sue Treggiari die via inscripties onderzoek deed naar beroepen en de arbeidsdeelname

3 Miriam J. Groen-Vallinga, *Work and Labour in the Cities of Roman Italy* (Liverpool 2022).

4 Keith Hopkins, 'On the probable age structure of the Roman population', *Population studies* 20 (1966) 245-264, aldaar 247, 261; Peter Keegan, *Roles for Men and Women in Roman Epigraphic Culture and beyond: Gender, Social Identity and Cultural Practice in Private Latin Inscriptions and the Literary Record* (Oxford 2014) 4.

5 Veel van de fragmenten die aan vrouwen toegeschreven zijn, zijn verzameld in Bartolo Natoli, Angela Pitts, en Judith P. Hallet, *Ancient Women Writers of Greece and Rome. Routledge Sourcebooks for the Ancient World* (Londen 2022).

6 Jane Rowlandson, *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook* (Cambridge 1998).

van vrouwen.⁷ Deze denkrichting werd echter niet direct breed opgepikt. Onder invloed van het werk van vroegmoderne sociologen en demografen ondervond namelijk tegelijkertijd ook het onderzoek naar gezin en familiestructuur in de Romeinse oudheid een impuls.⁸ Het onderzoek naar Romeinse vrouwen werd bijgevolg een tijdlang vormgegeven als onderzoek naar vrouwen in hun familiale context, als moeders en dochters, hetgeen overigens naadloos aansloot bij de manier waarop de Romeinen zelf aan vrouwen refereerden, als de echtgenote of de dochter van.⁹ Vanwege de aandacht voor het gezin als collectief en de volgens de Romeinse wet ogenschijnlijk onwrikbare macht (*potestas*) van de heer des huizes, werd vrouwen ook in de moderne literatuur veel handelingsvrijheid ontzegd. Literaire teksten en juridische teksten wogen in het oordeel van moderne auteurs vaak zwaarder dan documentaire teksten en epigrafisch materiaal, maar het is juist daar dat Romeinse vrouwen beter vertegenwoordigd zijn.

Het is te danken aan het werk van Riet van Bremen en later dat van Emily Hemelrijk dat er aandacht kwam voor het feit dat een aanzienlijk aantal Romeinse vrouwen in epigrafische bronnen op veel manieren juist wel heel zichtbaar was. Zij speelden bovendien een actieve en belangrijke rol in hun eigen leven en het publieke leven van de antieke stad, als weldoensters, priesteressen en patronessen. Bovendien hebben beide studies laten zien dat de rol en positie van de vrouw over de periode van de Oudheid aan verandering onderhevig was: gedurende de Hellenistische periode lijkt de scheiding tussen het mannelijke en vrouwelijke domein

7 Susan Treggiari, 'Lower class women in the Roman economy', *Florilegium* 1 (1979) 65-86; Susan Treggiari, 'Jobs for women', *American Journal of Ancient History* 1 (1976) 76-104.

8 Peter Laslett en Richard Wall, eds. *Household and family in past time* (Cambridge 1972); Richard P. Saller en Brent D. Shaw, 'Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves', *The Journal of Roman Studies* 74 (1984) 124-156.

9 Milnor, 'Women', 818; Zie bijvoorbeeld de sprekende titels van Judith P. Hallett, *Fathers and daughters in Roman society. Women and the elite family* (Princeton, NJ 1984); Suzanne Dixon, *The Roman mother* (Londen-Sydney 1988).

minder scherp te worden.¹⁰ Voor de Griekse wereld wordt de rol van vrouwen in de laatste jaren ook intensiever onderzocht (en aangetoond) buiten de betreden paden van de rol als priesteres of in familieverband. Zo wijzen enkele recente studies erop dat meisjes en vrouwen eveneens deelnamen aan wat voorheen als een mannendomein pur sang werd beschouwd: de agonistiek, oftewel de wereld van sport en spelen.¹¹

De inscripties die uit de periode van de Oudheid zijn overgeleverd bieden voor geschiedkundigen bij uitstek vruchtbaar materiaal om de rol en positie van vrouwen in de Romeinse keizertijd te onderzoeken. Het is hier – met name in grafinscripties – dat vrouwen in grotere getale vertegenwoordigd zijn, zelf het woord nemen en handelend optreden. In de antieke wereld had publieke zichtbaarheid een belangrijke sociale functie. Status en aanzien werden bepaald door iemands afkomst, oftewel, in welke familie je geboren was, welke posities en functies familieleden bekleedden en bekleed hadden, en de verdiensten en prestaties verworven door de voorouders. De verwerving en bevestiging van sociale status geschiedde in de openbare ruimte. Geëerd en geprezen worden door de medeburgers, de Romeinse stadhouder, de senaat, of – voor wie het echt gemaakt had – de keizer verliep door het toebedelen van eerbewijzen zoals belastingvrijheid, een ereplaats in het theater, vrijstelling van bepaalde plichten, en – voor de moderne historicus de meest tastbare vorm van eerbewijzen – de oprichting van standbeelden en inscripties. De verwerving van publieke zichtbaarheid en daarmee status en prestige was voor vrouwen wel degelijk mogelijk, ook al was dit grotendeels voorbehouden aan hen die daarvoor over (eigen) middelen beschikte. De oprichting van inscripties en andere soorten monumenten was immers kostbaar, ook al

10 Emily A. Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae: Women and Civic Life in the Roman West* (Oxford 2015); Riet van Bremen, *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods* (Amsterdam 1996).

11 Onno van Nijf, 'Bringing Women into the Agonistic Sphere. Sport, Women and Festivals in the Greek World under Rome', in: Lucinda Dirven, Martijn Icks en Sofie Remijnsen eds., *The Public Lives of Ancient Women (500 BCE-650 CE)* (Leiden-Boston 2023) 127-157; Melanie Meaker, 'Women at the Races: Female Victors at Greek hippikoi agones', in: Karolina Frank e.a. eds., *Female Agency in the Ancient Mediterranean World* (Liverpool 2024) 49-82.

kon dit variëren afhankelijk van de grootte en materiaal van het monument. Het is niet te ontkennen dat meisjes en vrouwen vaak gedefinieerd werden en zichzelf definieerden als ‘dochter van’, ‘vrouw van’, of ‘moeder van’ – toch wil dit niet zeggen dat we vrouwen alleen maar in relatie tot of in afhankelijkheid van een man of familie kunnen bestuderen.

De samenstelling en auteurschap van het antieke bronnenmateriaal stelt de moderne historicus voor de uitdaging voorbij te kijken aan de op het oog schijnbare onzichtbaarheid en afhankelijkheid van vrouwen in de Oudheid. Waar de literaire bronnen vrouwen doorgaans wegzetten als minderwaardig, tweederangs, en onbelangrijk of zelfs bijzonder gevaarlijk voor het welzijn van de antieke man, biedt het epigrafisch materiaal een breed en divers scala aan mogelijkheden om de rollen en posities van vrouwen verder te onderzoeken en daardoor meer recht te doen.¹² In dit artikel willen we voor de periode van de Romeinse keizertijd aantonen op welke manieren vrouwen zichtbaar zijn in antieke inscripties en de mogelijkheden van dit specifieke type bronnenmateriaal voor genderstudies verkennen en onderstrepen. Daarbij richten we ons op een aantal sprekende voorbeelden uit enerzijds Romeins Italië en met name Rome, en anderzijds Kleinazië, om eventuele regionale verschillen te kunnen belichten in lijn met het werk van Hemelrijk en van Bremen. Onze voorbeelden laten zien dat vrouwen in de Oudheid wel degelijk een zelfstandige rol konden innemen, die niet in afhankelijkheid van of relatie tot een man gedefinieerd werd, en ze op zichzelf konden staan. We zullen hierbij echter ook moeten vaststellen dat dit grotendeels voorbehouden was aan leden van de vermogende elite: voor een groot deel van de antieke vrouwen, en dan met name ongetrouwde (jonge) vrouwen, gold dit niet.

Licinnia Flavilla en Ammias: twee uitersten van publieke zichtbaarheid

Wanneer vrouwen actief hun eigen publieke monumenten oprichtten, deden ze dit meestal binnen die specifieke rollen waarin hun publieke zichtbaarheid geoorloofd was: als moeder, dochter of echtgenote ‘van’. Daarnaast vinden we ook vrouwen die onafhankelijk optreden, zonder dat ze zichzelf in een familierol plaatsen of in afhankelijkheid van een man.. Een

12 De zesde Satire van Juvenalis is in dit opzicht niet alleen interessante maar ook zeker vermakelijke lectuur. Zie ook het zevende fragment van Semonides.

bijzonder monument waarin een vrouw prominent een publieke positie inneemt vinden we in de bergen van Lykië, de regio gelegen in het zuidwesten van Kleinazië, in de stad Oinoanda. Deze polis was een relatief kleine nederzetting, gelegen op een uitgestrekte heuveltop, waar resten van de antieke stad relatief goed bewaard zijn gebleven. Oinoanda's 'claim to fame' onder oudheidkundigen berust op de overlevering aldaar van drie bijzonder omvangrijke inscripties, elk met een uniek karakter.¹³ Één daarvan werd opgericht op het initiatief van een vrouw. Dit is een uitvoerige genealogie van een prominente Lykische familie gegraveerd op een grafmonument dat een zekere Licinnia Flavilla had laten bouwen en dat (vermoedelijk) na haar dood werd voortgezet door haar neef, Flavianus Diogenes.

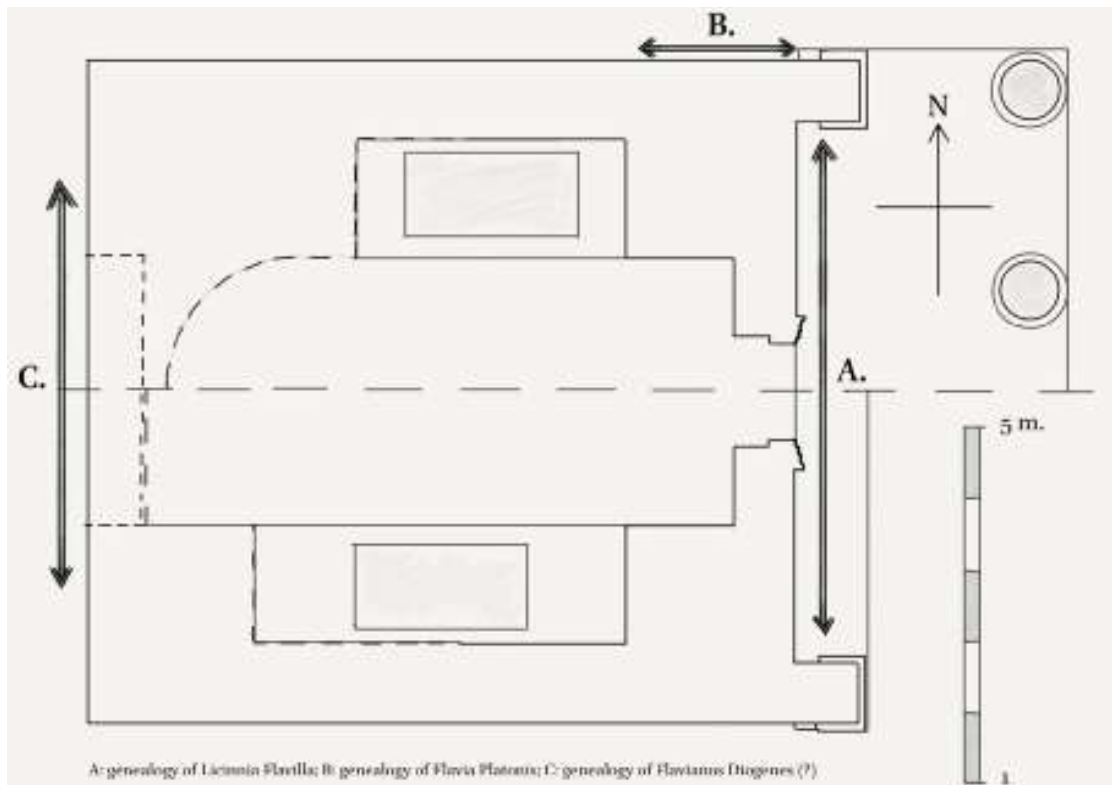
Het grafmonument dateert uit de tweede helft van de tweede eeuw en is gevonden in de necropool ten zuiden van de stad.¹⁴ Oorspronkelijk bestond het graf uit een overdekte kamer waarin twee of drie nissen waren aangebracht voor de plaatsing van sarcofagen. De ingang bevond zich aan de oostkant, waar een portaal toegang gaf tot de binnenruimte. Op drie van de vier buitenmuren waren lange teksten aangebracht: de inscripties op oost- en noordwand (A en B, zie afbeelding 1) stammen uit de

13 Voor Oinoanda en de epigrafische cultuur aldaar, zie Jürgen Hammerstaedt, 'The Philosophical Inscription of Diogenes in the Epigraphic Context of Oinoanda. New Finds, New Research, and New Challenges', in: Jürgen Hammerstaedt, Pierre-Marie Morel en Refik Güremen eds., *Diogenes of Oinoanda. Epicureanism and Philosophical Debates* (Leuven 2017) 29-50; Onno van Nijf, 'Een tekst in context: het Oinoanda van Diogenes de Epicureër', *Lampas* 40 (2007) 135-149. Voor de andere twee inscripties, zie hieronder met verwijzingen.

14 Datering, beschrijving monument en editie van de tekst: Alan Stirling Hall, Nicholas P. Milner, en John James Coulton, 'The Mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: Epigraphy and Architecture', *Ancient Society* 46 (1996) 111-144. Voor een bespreking van Licinnia als oprichtster van het grafmonument binnen de contemporaine epigrafische cultuur, zie Evelien J.J. Roels, 'Present in Public Lettering. The epigraphic dossier of Licinnia Flavilla at Oinoanda (IGR III 500) and the phenomenon of honorific text monuments in Imperial Asia Minor', in: Lucinda Dirven, Martijn Icks en Sofie Remijsen eds., *The Public Lives of Ancient Women (500 BCE-650 CE)* (Leiden-Boston 2023) 220-248.

tijd dat het grafmonument is opgericht op initiatief van Licinnia.

Afbeelding 1: De graftombe van Licinnia Flavilla met de locatie van de drie genealogieën op de oost-, noord- en westwand (© Evelien Roels, op basis van de plattegrond van Hall, Millner en Coulton, 'Mausoleum', fig. 1 (A).)

Licinnia's rol in de oprichting van het monument en het opstellen van de genealogie blijkt uit de wij-inscriptie, die op de deurlijst boven de ingang was gebeiteld:

Licinnia Flavilla, dochter van C. Licinnius Thoantianus, burger van Oinoanda, | heeft dit *heroon* laten bouwen, waarin ze de sarcofa | gen van haar ouders en haar voorouders plaatste. Het is niemand toegestaan | om ander mans lichaam in het *heroon* te ruste te leggen op straffe van een boete | te voldoen aan de allerheiligste schatkist ter hoogte van 10.000 *denarii*; laat hij | vervloekt zijn on-

der goden en godinnen.¹⁵

Een interessant detail uit de inscriptie is de verwijzing naar de voorouders: hoe moeten we ons dit voorstellen? Uit praktische gronden lijkt het schier onhaalbaar dat alle voorouders van Licinnia in het mausoleum waren bijgezet. Daarom is het aannemelijker de tweede helft van de inscriptie symbolisch te interpreteren. Dit suggereert tevens de genealogie die over de gehele oppervlakte van de muur is aangebracht, getooid met de titel: 'De plaats[elijke] genealogie van [Licinn]ia Flavilla en Diogenes, haar familielid, [burgers van Oinoanda]'. Onder de titel is in meerdere kolommen de genealogie weergegeven (zie afbeelding 2) in *stoichedon*-stijl. Om een indruk van de tekst te krijgen, volgt hier het begin:

Trokondas Tris had een | zoon, Thoas. Thoas' zonen | waren Mousaios en Thoas, waarvan | de eerste genoemd werd Licin|nius Mousaios, de twee|de Marcus Thoas, beide | waren *lykiarch*. Van | Mousaios en Ammia, | dochter van Kroisos, stonden de zonen, | Licinnius Thoas | en Licinnius Mousaios, | genoemd naar hun vader, en een | dochter, Tation. Van Mar|cius Thoas en Marcia | Gè, dochter van Marcus Mo|lebouloubasios, een zoon Ma|rcius Flavianus Thoas en een | dochter Tation.¹⁶

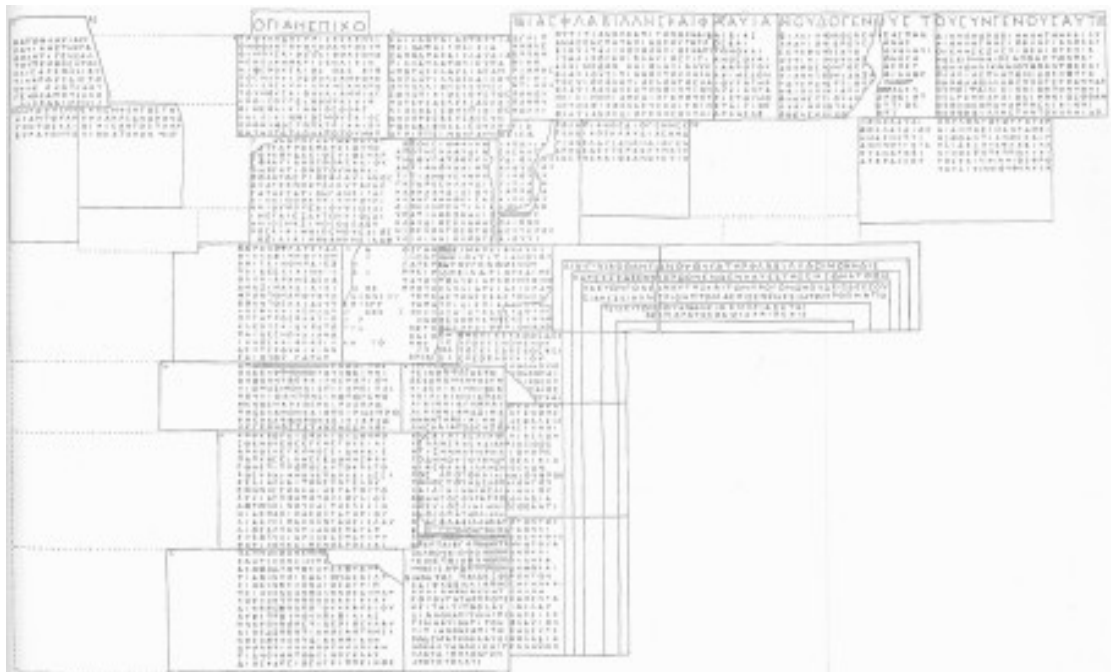
Enzovoort.

15 IGR III 500, regels 1-6: Λικ. Γ. Λικ. Θεοαντιανοῦ θυγάτηρ Φλάβιλλα Οἰνοανδῆς | κατεσκεύασε[ν] τὸ ἡρώων, ἐν ᾧ κατέστησεν σωματοθή|κας τῶν γονέων αὐτῆς καὶ τῶν προγόνων· οὐδεὶς δὲ ἐξου|σίαν ἔξει ἀλλότριον πτώμα ἐπισενενκεῖν τῷ ἡρώω, ἢ ἀπο|τείσει τῷ ἱερωτάτῳ ταμείῳ (δην.) μύρια, ἔσται | δὲ ἐπάρατος θεοῖς καὶ θεαῖς.

16 IGR III 500, r. 7 en II, r. 1-18: [γενεαλ]ογία ἢ ἐπιχώ[ριος Λικινν]ίας Φλαβίλλης καὶ Διογένους τοῦ συγγενοῦς αὐτ[ῆς Οἰνοανδέων] || Τροκόνδας τρις ἔσχεν υἱὸν Θεάντα. τοῦ Θεάντος υἱοὶ Μουσαῖος καὶ Θεάας, ὧν ὁ | μὲν ἐχρημάτισεν Λικίν|νι[ος] Μουσαῖος, ὁ δὲ ἔτ[ε]ρος Μάρκιος Θό[α]ς, ἀμφοτέ|ροι δ[ὲ] ἐλυκιάρχησαν. ἀπὸ | τοῦ Μ[ο]υσαίου καὶ Ἀμμίας | Κροίσου γείνονται υἱοὶ μὲ[ν] Λικίννιος Θεάας | καὶ Λικίννιος Μουσαῖος, | ὁμώνυμος τῷ πατρί, καὶ θυ|γ[ά]τηρ Τάτιον. ἀπὸ τοῦ Μαρκ|κίου Θό|αντος καὶ Μαρκίας | [Γῆς, θ]υγατρὸς Μαρκίου Μο|[λε]βουλουβάσιος, υἱὸς Μάρκ|κιο]ς Φλαβιανὸς Θεάας καὶ θυ|γ[ά]τηρ Τάτιον.

De genealogie beschrijft 228 regels lang op min of meer dezelfde wijze de wijdvertakte connecties van de Licinnii, zoals (eerste en tweede) huwelijken, nakomelingen en het brede scala aan vooraanstaande ambten die door verschillende familieleden werden bekleed. Daaronder bevinden zich die van proconsul, consul, *lykiarch* (opperpriester van de Lykische Bond), en bevelhebbers van garnizoenen en cohorten.¹⁷ Licinnia zelf wordt meerdere keren genoemd in verband met haar ouders en echtgenoot, maar zij figureert het meest prominent in de slotregels van de genealogie, samen met haar broers, Licinnius Longus en Licinnius Fronto. Beter gezegd, ‘Flavilla’ is letterlijk het slotwoord van de gehele inscriptie. De genealogie eindigt dus met Licinnia’s eigen afkomst en naaste familieleden en vormt daarmee een passend einde van de genealogie.

Afbeelding 2: Reconstructie van de weergave van de genealogie van Licinnia Flavilla op de voorzijde van het grafmonument met de wij-inscriptie boven de deurpost. Merk op dat het fragment linksboven foutievelijk is ingetekend; het stond oorspronkelijk op de noordwand (Tafel 1 in Hall, Millner en Coulton, ‘Mausoleum’, © Österreichische Akademie der Wissenschaften).

17 Voor de Licinnii-familie, zie S. Jameson, ‘Two Lycian families’, *Anatolian Studies* 16 (1966) 125-137.

Rechts om de hoek, op de noordwand, werd in dezelfde tijd met een tweede genealogie begonnen (die echter nooit werd afgemaakt); deze had een veel bredere reikwijdte dan de 'lokale' genealogie op de voorzijde. Het startpunt van de stamboom was Flavia Platonis, burger van het nabijgelegen Kibyra, en de overgrootmoeder van Licinnia.¹⁸ In de tekst zoals deze is overgeleverd kunnen we zien hoe de afkomst van Flavia terugging op de stichting van de stad Kibyra door de Spartanen. Flavia was door haar huwelijk met Licinnius Thoas in de Licinnii-familie getrouwd.¹⁹ Was haar genealogie volledig weergegeven geweest op de noordwand van de tombe, dan was deze significant langer geweest dan die van Licinnia op de voorzijde, namelijk met meer dan dertig generaties. Flavia's afkomst was van belang omdat ze als burger van het veel invloedrijkere en grotere Kibyra in vergelijking met het kleine Oinoanda voor de Licinnii-familie status en aanzien meebracht. Het was Flavia Platonis, niet haar echtgenoot Licinnius Thoas, die over prestigieuze familiebanden beschikte en zodoende de familie grote aanzien verleende.

De genealogie van Flavia Platonis werd echter voortijdig afgebroken.²⁰ Vermoedelijk kwam het eigenaarschap van de tombe op een later moment in handen van Licinnia's achterneef, Flavianus Diogenes, voor wie de voortzetting van de inscriptie niet relevant was.²¹ Diogenes liet echter, conform de epigrafische decoratie van de graftombe zoals die geïnitieerd was door zijn achtertante, op de westwand een derde genealogie inbeitelen. De prominente vermelding van Flavianus in deze inscriptie wijst op zijn betrokkenheid vanaf dat moment. Wat er met Licinnia gebeurde,

18 Zie Jameson, 'Two Lycian Families', Flavilla (no. 16), Licinnius Fronto (no. 13) en Licinnius Thoantianus (no. 37).

19 IGR III 500 II, regel 36-39. Denise Reitzenstein, *Die lykischen Bundespriester: Repräsentation der kaiserzeitlichen Elite Lykiens* (Berlin 2011) 168-169.

20 Dit kunnen we opmaken uit het feit dat een zin in het midden wordt afgebroken. Drie blokken zijn bewaard gebleven, zie Hall, Milner, en Coulton, 'Mausoleum', 117.

21 De overdracht van eigendom vond waarschijnlijk plaats tijdens of kort na het voltooien van de oostelijke inscriptie. De afwezigheid van Licinnia's kleinkinderen in de genealogie hoeft niet te betekenen dat deze onvoltooid is; mogelijk zijn ze jong gestorven of beschouwde Licinnia haar ouders en directe broers en zussen als voldoende voor de stamboom. Zie Hall, Milner en Coulton, 'Mausoleum', 140.

zullen we nooit weten.

Volgens de uitgevers van de tekst, Hall, Millner en Coulton, danken we zulke uitvoerige genealogieën aan ‘Asian ladies of means, perhaps especially those of mature years’, zoals Licinnia. Deze “welvarende dames” ‘spent considerable energy comparing pedigrees and ranking one another by reference to them’.²² Deze waardering – als je het al zo kunt noemen – is te simpel en bovendien trivialiserend: ze doet geen recht aan de politieke betekenis en het prestige dat zulke openbare genealogieën konden uitdragen. De aandacht voor afkomst en verwantschap was diepgeworteld in zowel de Griekse als Romeinse cultuur, zoals al blijkt uit werken van Homerus en Hesiodus, en uit Romeinse tradities zoals het tonen van vooroudermaskers bij begrafenissen. Hoewel genealogieën een belangrijke rol speelden, is er geen exemplaar bewaard gebleven dat vergelijkbaar is met die van de Licinnii. In inscripties uit de regio van Lykië en Karië (zuidwest Kleinazië) vinden we veelvuldig verwijzingen naar afkomst en familiebanden, waarbij soms vier tot vijf generaties werden vermeld, inclusief belangrijke ambten zoals dat van *lykiarch* of lidmaatschap van de Romeinse senaat. Vooral in Lykische steden vinden we, met name vanaf de tweede helft van de tweede eeuw, genealogieën die zich onderscheiden van een korte vermelding van ouders en grootouders, de vorm die doorgaans gebruikelijk was. De nadruk en publieke weergave van afkomst en familievertakkingen was verbonden aan het politieke prestige van het lykiarchaat. Families die deze functie meerdere generaties lang bekleedden, konden hun status als Romeinse elite bevestigen en onderstrepen. Vrouwen speelden hierin een sleutelrol als verbindende figuren tussen families, wat hun publieke zichtbaarheid in genealogische inscrip-

22 Hall, Milner en Coulton, ‘Mausoleum’, 143. Daarmee wil ik niet ontkennen dat er veel moeite en werk voorafgegaan moet zijn aan het opstellen en voorbereiden van de genealogie (zie Martin Zimmerman, ‘Die Archiereis des lykischen Bundes. Prosopographische Überlegungen zu den Bundespriestern’, in: Christof Schuler ed., *Griechische Epigraphik in Lykien: Eine Zwischenbilanz* (Wenen 2007) 111-120, aldaar 118), maar in de insinuatie dat dit karweitje voorbehouden was aan een bepaalde groep vrouwen van een zekere leeftijd kan ik me niet vinden.

ties vergrootte.²³

Licinnia's genealogie moet begrepen worden binnen deze Lykische traditie van het tonen van prestigieuze afkomst. Hoewel het grafmonument dat zij oprichtte groots van opzet was, was het als vrouw niet ongebruikelijk via een familiegenealogie status uit te dragen. Vrouwen kwamen vaker voor in grafinscripties dan in stedelijke of religieuze contexten, en Licinnia vormt daarop geen uitzondering. Volgens Hemelrijk en van Bremen werd de publieke rol van vrouwen vooral bepaald door hun familiebanden: als dochter, moeder of echtgenote 'van'. Licinnia's inscriptie benadrukt deze rol en toont hoe zij via haar familie prestige verwierf binnen de gemeenschap van Oinoanda. De genealogie bevestigt de verbondenheid van haar familie met de Lykische priesterelite, onder andere door het bezit van het lykiarchaat. Hoewel andere familieleden bekend zijn door afzonderlijk overgeleverde inscripties, brengt Licinnia's monument deze losse elementen samen in een samenhangend geheel. Visueel onderstreept de omvang, ontwerp en de stijl (stoichedon) van de inscriptie de ouderdom, omvang en invloed van haar familie. Daarmee was het epigrafisch monument opgericht door Licinnia een krachtige en tevens sociaal aanvaardbare manier om haar familie een passend monument te geven.²⁴

Een bijzonder aspect van Licinnia's grafmonument is het feit dat deze – alle conventionele vrouwenrollen ten spijt – duidelijk alludeert aan de epigrafische monumenten opgericht door en voor prominente mannelijke protagonisten zowel in Oinoanda als binnen Lykië. In Oinoanda zelf waren, zoals eerder opgemerkt, twee andere indrukwekkende epigrafische monumenten opgericht gedurende de tweede eeuw. Dit was ten eerste een grote stele waarop uitvoerig de stichting van een agonistiek festival door C. Iulius Demosthenes werd vastgelegd in het jaar 124/5.²⁵ De inscriptie beschrijft in meer dan honderd regels de stichting van het festival ;binnen de epigrafische bronnen die uit de antieke wereld zijn overgeleverd vormt het 'with the exception of the first stele of the Athenian tribute lists, the longest

23 Van Bremen, *Limits of Participation*, 163-169; Reitzenstein, 'Bundespriester', 120-121.

24 Roels, 'Public Lettering', 237-238.

25 Michael Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien* (München 1988); Afmetingen van de stele: 187 x 105 x 25 cm.

exposition of a single inscribed document from the ancient world that has ever been published.²⁶ Hét pronkstuk van Oinoanda was echter te vinden op de Romeinse agora en was de verdienste van een zekere Diogenes. Op de muur van de stoa ten zuiden van de agora liet deze Diogenes een lang traktaat over de filosofie van Epicurus aanbrengen. De lengte van de inscriptie is duizelingwekkend: in meer dan 25.000 woorden die in totaal ruim 260 vierkante meter van de muur in beslag namen over een lengte van meer dan 80 meter liet Diogenes deze tekst aanbrengen, die de eer heeft als langste Griekse inscriptie te gelden.²⁷

Deze epigrafische variant van ‘dress to impress’ was niet aan alleen Oinoanda voorbehouden. In verschillende steden in Lykië vinden we eveneens grote epigrafische monumenten, die imponeren door de hoeveelheid documenten en teksten die op de muren zijn aangebracht. De meest directe parallel met Licinnia’s ‘tekstmonument’, wat betreft het gebruik van tekst als belangrijkste vorm van decoratie, is het monument van Opramoas in Rhodiapolis.²⁸ Opramoas was een buitengewoon rijke en invloedrijke burger van Rhodiapolis, die als weldoener optrad voor minstens dertig gemeenschappen in Lykië en de omliggende regio. Zijn monument (midden van de tweede eeuw) valt op door het grote aantal documenten dat op de muren is aangebracht: ongeveer zeventig documenten, daterend in de periode tussen 123 en 152, zijn aangebracht op de voorzijde en weersijden. De inscripties getuigen van de vele en omvangrijke schenkingen van Opramoas aan verschillende steden, evenals van zijn goede relatie met en goedkeuring door de Romeinse autoriteiten. Aangezien het monument slechts in beperkte mate versierd is, lijken de inscripties de voornaamste vorm van decoratie te zijn. Het bouwwerk wordt

26 Stephen Mitchell, ‘Festivals, Games, and Civic Life in Roman Asia Minor’, *Journal of Roman Studies* 80 (1990) 183–193, aldaar 183.

27 Hammerstaedt, ‘Philosophical Inscription’, 30–38. Zie ook M. Haake, ‘Philosophy and Philanthropy: Diogenes of Oenoanda and an Act of Mega-Euergetism’, in: O. Tekin, C.H. Roosevelt en E. Akyürek eds., *Philanthropy in Anatolia through the ages* (Istanbul 2022) 121–132, aldaar 124. Haake dubt de inscriptie de ‘Empress of Inscriptions’ (*ibidem* 122).

28 TAM II 904. Christina Kokkinia, *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis: Euergetismus und soziale Elite in Lykien* (Bonn 2000).

doorgaans geïnterpreteerd als het grafmonument van Opramoas ook al is onduidelijk of zijn graf zich daar daadwerkelijk bevond. Andere voorbeelden van (graf)monumenten waar het tonen van een veelheid van teksten en documenten de status en het prestige van de overledenen of geëerde onderstreepte, vinden we onder andere in Kyaneai en Idebessos, en – buiten Lykië – in Aizanoi en Ephesos.²⁹

Kortom, met de oprichting van een wijdvertakt epigrafisch monument, dat in omvang en ontwerp op imponerende wijze het aanzien van haar familie benadrukte, wist Licinnia Flavilla niet alleen voor haar familie maar ook voor zichzelf een uniek monument te creëren. Hierbij gaf ze op eigen wijze invulling aan een epigrafische trend binnen Oinoanda en de regio, die elders voornamelijk door mannen werd bestierd. Voor al deze monumenten geldt dat hun oprichters het noch aan woorden noch aan geld ontbrak bij de oprichting van hun materiële nalatenschap.

Vrouwen waren veel afhankelijker van anderen om publieke monumentale presentie te verwerven dan mannen. De openbare functies die ze konden bekleden en waarvoor ze vervolgens publiekelijk geëerd konden worden waren namelijk beperkt. Alleen bij grote welvarendheid en vanuit specifieke posities (bijvoorbeeld als vermogend weduwe) diende zich de mogelijkheid aan zichzelf publiekelijk te vereeuwigen. Welvaart en status waren echter niet de enige factoren die bepalend waren voor de publieke profilering van vrouwen en meisjes. Emotionele onderwaardering speelde eveneens een rol. Dit gold met name voor ongehuwde meisjes en vrouwen waarvan onderzoek laat zien dat zij een veel kleinere kans hadden in inscripties – en dus in ons bronnenmateriaal – genoemd te worden.³⁰

Een voorbeeld hiervan is een grafinscriptie gevonden op het platteland rondom Kula (gelegen ten oosten van Sardis) voor een broer en zus, genaamd Assklepiades en Ammias, die was opgericht door hun ouders.³¹ De epitaf verhaalt dat Ammias op zestienjarige leeftijd stierf in het jaar

29 Kyaneai: *IGR* III 704; Idebessos: *TAM* II 838. Voor verdere discussie van de voorbeelden, Roels, 'Public Lettering', 238-243.

30 Peter Thonemann, *The Lives of Ancient Villages. Rural Society in Roman Anatolia* (Oxford 2022) 157-159 met meer voorbeelden en literatuur.

31 *TAM* V 1.289.

210/211; haar broertje stierf zes jaar later, in 216/217, eveneens slechts zestien jaar oud. Wat we uit de gegeven jaartallen in de gezamenlijke epitaaf kunnen opmaken is dat deze pas opgericht werd na de dood van Assklepiades. Pas bij deze gelegenheid werd ook zijn oudere en eerder gestorvene zus Ammias mede gememoreerd. Blijkbaar hadden hun ouders ten tijde van de dood van Ammias niet de moeite genomen (of de middelen tot hun beschikking gehad) om een grafsteen voor hun dochter op te richten. Pas toen haar broertje overleed werd Ammias alsnog in een inscriptie vereeuwigd. Jongens en meisjes werden kennelijk niet gelijkkelijk gewaardeerd en betreurd.

Ammias bracht haar korte leven door op het platteland en woonde in één van de kleine nederzettingen in het dal van de Hermos-rivier in noordoost Lydië. De sociale leefomstandigheden en samenlevingen in deze regio gedurende de Keizertijd zijn relatief goed bekend door de vele inscripties die daar gevonden zijn. Dit is uniek omdat we hier met een plattelandssamenleving te maken hebben, een sociale wereld die veel minder materiële sporen naliet en waarover we doorgaans veel slechter geïnformeerd zijn dan het antieke stadsleven.³² Ammias' leefomstandigheden verschilden daarmee fundamenteel van de welvarende Licinnia Flavilla, die over eigen middelen beschikte een groot en blijvend monument voor haar familie en diens wijde vertakkingen op te richten. Was haar broertje niet eveneens op jonge leeftijd gestorven, dan was Ammias' bestaan – zoals dat van talloze andere meisjes en vrouwen – nooit aan ons overgeleverd.

Familie, faam en financiële vrijheden

In het Latijnse Westen zien we eveneens dat vrouwen minder zichtbaar zijn in de monumentale cultuur dan mannen. De *locus classicus* om dat te onderbouwen blijft nog altijd Hopkins' artikel uit 1966, hoewel de man-vrouw verhoudingen in (graf-) inscripties eigenlijk eens opnieuw berekend zouden moeten worden.³³ Toch zien we ook hier dat er met grote regelmaat monumenten werden opgesteld voor en door vrouwen. In veel van deze gevallen schemert weliswaar het ideaalbeeld door van de

32 Zie hiervoor Thonemann, *Ancient Villages*.

33 Keith Hopkins, 'On the probable age structure of the Roman population', *Population studies* 20 (1966) 245-264, aldaar 247, 261; Keegan, *Roles for Men and Women*, 4.

vrouw als plichtsgetrouwe echtgenote of moeder, maar epigrafisch materiaal biedt ruim voldoende aanwijzingen voor de bredere participatie van vrouwen in de samenleving.³⁴ We vangen een glimp op van individuele vrouwen uit de Oudheid als echtgenote of geliefde minnares,³⁵ als wel-doeners of priesteressen,³⁶ maar ook als handelaars en zakenvrouwen.³⁷ Zulke verwijzingen vinden we in een wijde variëteit aan monumenten, van bescheiden grafmonument tot aan grootse monumentale geschenken voor de stad.

Uit Rome komt het grafmonument van een *resinaria*, dat wil zeggen een schoonheidsspecialiste werkzaam met hars – wellicht dan dus gespecialiseerd in waxen en ontharen. Het monument wordt gedateerd in de tweede eeuw en is tegenwoordig te zien in de Vaticaanse musea. Het bijbehorende reliëf is nog maar ten dele overgeleverd, maar het is aannemelijk dat het beroep van de vrouw werd afgebeeld.³⁸ Beeld en tekst getuigen beide van de professionele zelfstandigheid en welvaart van de zakenvrouw.

CIL 6, 9855

D(is) M(anibus) / Iuliae Agele resinariae / quae vix(it)
an(nos) LXXX / Iulia Irene patronae / b(ene) m(erenti)
f(ecit) et sibi et suis/ posterisq(ue) eorum

Aan de vergoddelijkte schimmen van Julia Agele, harshandelaar die 80 jaar heeft geleefd. Julia Irene heeft dit voor haar verdienstelijke patrones opgesteld, en voor zichzelf, en voor hun beider nakomelingen.

34 Zie bijvoorbeeld ook Keegan, *Roles for Men and Women*.

35 Carmen María Ruiz-Vivas, 'Familial lives in concordia: gender roles, social dynamics and emotions in Ancient Rome', *The History of the Family* 30:3 (2025) 1-28.

36 Emily A. Hemelrijk, *Verborgen levens, publieke figuren: Romeinse vrouwen buiten Rome* (Amsterdam 2021); Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae*.

37 Groen-Vallinga, *Work and labour*, 124-137.

38 Voor een goede afbeelding, zie 'Musei Vaticani. Slab for the family tomb of a beautician', <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/galleria-lapidaria/sezione-xii--famiglia-e-societa--altre-iscrizioni/lastra-del-sepolcro-familiare-di-unestetista.html> (geraadpleegd 7 oktober 2025).

Julia Agele was gezien haar gevorderde leeftijd waarschijnlijk weduwe: ze is maar liefst 80 jaar geworden. Op haar grafschrift wordt ze gememo-reerd door haar vrijgelatene, Julia Irene, die deze inscriptie heeft opgesteld voor haar patrones, voor zichzelf en voor eventuele nakomelingen. Als vrijgelatene nam Julia Irene de familienaam Julia aan van haar patrones en behoorde zij door middel van deze pseudo-filiatie zelf reeds tot deze groep van 'nakomelingen'.³⁹ Door de wijding van de inscriptie bevestigt Julia Irene bovendien publiekelijk haar eigen nieuwverworven status.

De beroepsinscriptie voor Julia Agele volgt grotendeels een stan-daard formulering. Vergelijk de volgende inscriptie voor een chirurg uit Salerno uit de late eerste of vroege tweede eeuw.

AE 1951, 201

Di{i}s Manib(us) / Ti(berio) Claudio Diogenis / f(ilio)
Quir(ina) Diogeni / vixit ann(is) LXXXIII / mens(ibus)
X dieb(us) VI / Claudia Vera lib(erta) / patrono ben(e)
mer(enti) / medico clinico sibi / posterisque eius

Aan de vergoddelijkte schimmen van Tiberius Claudius Diogenes, zoon van Diogenes, van de tribus Quirina,⁴⁰ die 84 jaar, 10 maanden en 6 dagen heeft geleefd. Clau-dia Vera, vrijgelatene, heeft dit voor haar verdienstelijke patroon de chirurg opgesteld, en voor zichzelf, en voor zijn nakomelingen.

De inscripties lijken identiek geformuleerd, maar laten ook goed zien hoe binnen de normatieve standaardelementen individuele aspecten konden worden benadrukt. Waar de harshandelaar Julia Agele waarschijnlijk zelf ook een vrijgelatene was omdat een familieverwijzing ontbreekt, wordt veel nadruk gelegd op de vrijgeboren afkomst van de oude Diogenes in deze inscriptie. Dat is op zichzelf al opvallend, aangezien voor het merendeel van de inscripties niet duidelijk is of het om vrijgeborenen of vrijgela-tenen gaat – en voor zover dat wel zo is, zijn vrijgelatenen ruim in de meer-

39 Henrik Mouritsen, *The freedman in the Roman world* (Cambridge 2011) 36-51.

40 Zijn stemdistrict, dat ook op afkomst was gebaseerd.

derheid. Net als bij de inscriptie voor Julia Agele is de persoon die deze tweede inscriptie heeft opgesteld de vrijgelatene van de overledene, wat wordt onderstreept door haar naam: Claudia Vera heeft de naam Claudia overgenomen van haar patroon Tiberius Claudius Diogenes. Er zou kunnen worden geconcludeerd dat hier sprake was van een huwelijk, al is het gebruikelijk om een 'patroon en echtgenoot' als zodanig te memoreren en die indicatie ontbreekt hier.⁴¹ Een aanvullende interpretatie ligt voor de hand. Waarom zou het niet gaan om een informeel leercontract? Er wordt al langer gespeculeerd over de manier waarop vrouwelijke arbeiders in de Romeinse tijd hun kennis moeten hebben verworven en dit lijkt daarvan een mooi voorbeeld.⁴² Het sluit een huwelijk overigens niet uit.

De ogenschijnlijk standaard formulering van de tekst voor Julia Agele is uitzonderlijk, omdat het hier één van slechts een handvol beroepsinscripties betreft waarbij een vrouw als zelfstandige zakenvrouw en bovendien als voormalig slavenhouder optreedt, zonder enige vermelding van een echtgenoot.⁴³ De inscriptie voor Diogenes daarentegen is wellicht nog veel interessanter, als de leerlinge van de chirurg hier inderdaad impliciet is vereeuwigd en bewijs levert voor de stilzwijgende, publieke rol van Claudia Vera.⁴⁴ Het onderzoek van Emily Hemelrijk is van onschatbare waarde gebleken voor het in kaart brengen van de openbare functies van vrouwen zoals die geattesteerd zijn in inscripties.⁴⁵ Haar onderzoek heeft twee grote categorieën geïdentificeerd waar welvarende vrouwen een zichtbare rol op zich namen in de epigrafische bronnen, namelijk mo-

41 Voor huwelijksrelaties van patronen en hun vrijgelaten vrouwen in inscripties, zie Katharine P.D. Huemoeller, 'Freedom in Marriage? Manumission for Marriage in the Roman World', *The Journal of Roman Studies* 110 (2020) 123-139; M.J. Perry, *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman* (Cambridge 2014).

42 Richard P. Saller, 'Human capital and economic growth', in: Walter Scheidel ed., *The Cambridge companion to the Roman economy* (Cambridge 2013) 71-86; Groen-Vallinga, *Work and Labour*, 70, 121.

43 Groen-Vallinga, *Work and Labour*, 124-137, bovenal 135.

44 Voor vrouwen in de medische sector, zie Rebecca Flemming, *Medicine and the making of Roman women. Gender, nature, and authority from Celsus to Galen* (Oxford 2000).

45 De grotere overzichtswerken hiervan zijn Hemelrijk, *Verborgene levens, publieke figuren*; Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae*.

numenten die zijn opgesteld ter ere van een patrones, of ter ere van een priesteres. Een bekend voorbeeld daarvan is Eumachia, een vrouw uit Pompeji die door de vollers met een standbeeld en inscriptie geëerd werd in het hart van de stad, wellicht als dank voor de financiering van een gebouw aan het forum dat gediend kan hebben als hoofdkwartier voor de vereniging.⁴⁶ Het is duidelijk dat Eumachia een welvarende en prominente vrouw moet zijn geweest.

Inzichtelijker want uitgebreider is de inscriptie van het priestercollege van de Augustales uit Misenum voor Nymphidia Monime, die exact gedateerd kan worden op 3 januari 149. Het is de moeite waard om de tekst aan één kant van het monument volledig te citeren.

AE 2000, 344; vertaling Emily Hemelrijk⁴⁷

Aangezien Nymphidia Monime, de vrouw van wijlen onze collega Cominius Abascantus – die net zo vrijgevig was ten aanzien van de verfraaiing van de stad als genereus in het gebruik van zijn vermogen voor de zeer eerwaarde stadsraad, voor ons en onze medeburgers, waarvoor we hem veel dank verschuldigd zijn – zeer bereidwillig de bijzondere vrijgevigheid van haar man heeft nagevolgd en respectvol doorgaat ons te begunstigen, verdient zij van ons een eretitel niet alleen in haar eigen naam maar ook ter herinnering aan haar man die haar bij ons heeft aanbevolen. Omdat het ons past haar welgezindheid waardig te belonen, besluiten de Augustales om Nymphidia Monime op te nemen in ons genootschap en haar op feestdagen gelijkelijk te laten delen in de giften en uitdelingen die ieder van ons ontvangt.

46 De bouwinscriptie is CIL 10, 813; de vollers eren Eumachia met een standbeeld blijkens CIL 10, 813.

47 Emily A. Hemelrijk, *Eindelijk vrij. Hoe vrouwen in het Romeinse Rijk de slavernij achter zich lieten* (Amsterdam 2025) aldaar 193.

In de tekst valt een aantal dingen op. Nymphidia Monime is de weduwe en erfgenaam van een belangrijke weldoener van de Augustales, die haar middels deze inscriptie aan zich willen binden. Om dat te bewerkstelligen werd zij tot erelid benoemd van de Augustales, hoewel lidmaatschap aan mannen voorbehouden was. Zo hoopte het priestercollege haar te kunnen bewegen om de organisatie te blijven bevoordelen.⁴⁸

Ditzelfde principe waarbij de vrouwen expliciet omwille van hun familiebanden door verenigingen of zelfs steden tot patrones worden verkozen zien we met regelmaat terug. Als dank voor hun patronage ontvangen Coretius Fuscus, Vesia Martina en hun zoon Coretius Sabinus een bronzen *tabula patronatus* (een soort certificaat als dank) van de vereniging van textielhandelaars (*centonarii*), waarbij vader, moeder en zoon met naam en toenaam worden genoemd. Door middel van het opnemen van het hele gezin probeert de vereniging hun patronage voor de toekomst zeker te stellen. Bovendien spreken de handelaars ook expliciet de verwachting uit dat de weldaden ook door de volgende generatie zouden worden voortgezet, door de weduwe of de zoon van het gezin.⁴⁹ Vrouwen als Vesia Martina of Nymphidia Monime blijken dus belangrijke actoren als het gaat om de verdeling van financiële middelen.

Het zijn in beginsel familiebanden die een dergelijke publieke positie voor de vrouwen in de inscripties legitimeren en die de reden lijken te zijn dat ze voor patronage, of voor een priesterschap worden verkozen.⁵⁰ Het is echter duidelijk dat deze vrouwen in de manier waarop zij hun weldaden vormgaven de nodige eigen handelingsvrijheid hadden. In die zin waren vrouwen van ontzaglijk groot belang voor de manier waarop de stedelijke samenleving functioneerde in de Romeinse keizertijd.

48 De inscriptie wordt uitgebreider besproken in Hemelrijk, *Eindelijk vrij*, 192-194.

49 *CIL* 11, 5749 = *ILS* 7221; 'We hope that in the future, too, things not dissimilar from what we experience now will perpetually come forth from their house with the same feeling of affection', besproken en vertaald in Emily Hemelrijk, *Women and Society in the Roman World: A Sourcebook of Inscriptions from the Roman West* (Amsterdam 2020) 282-283.

50 Hemelrijk, *Verborgten levens, publieke figuren*.

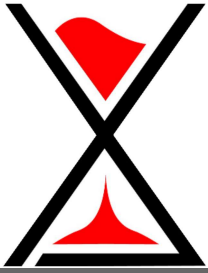
Conclusie

Het bronnenmateriaal dat we hier gepresenteerd hebben is slechts het topje van de ijsberg. Het moge duidelijk zijn dat epigrafische teksten en de bijbehorende monumenten een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan ons begrip van de positie van vrouwen in de Romeinse keizertijd. Peter Keegan vatte zijn bevindingen als epigraficus als volgt samen:

‘[W]omen participated as significantly as men in the process [van het opstellen van inscripties] in a variety of ways and contexts usually regarded as prominently or exclusively male, and in certain circumstances left behind the trace or residue of a uniquely female perspective on their world’.³⁵

Dat vrouwelijke perspectief is nog lang niet vanuit alle mogelijke hoeken onderzocht, ondanks het belangrijke pionierswerk van Riet van Bremen en Emily Hemelrijk. In dit artikel hebben we ons gericht op een specifieke groep van welgesteldere vrouwen die de middelen hadden om voor zichzelf en anderen een plaats in de epigrafische ruimte te verwerven. Dat was niet anders voor Klein-Azië dan in het hart voor het Keizerrijk: de stad Rome. Monumenten opgesteld voor en door vrouwen geven politieke, sociale of ook economische status weer zoals die aan vrouwen toebedeeld werd, maar ook zoals vrouwen zichzelf in de samenleving plaatsten. De bronnen die we hier besproken hebben onderstrepen dat antieke vrouwen niet altijd in relatie tot of in afhankelijkheid van mannen te definiëren dan wel te begrijpen zijn. Noch diende publieke zichtbaarheid altijd de familiebelangen of kon de vrouw zich slechts in haar positie als moeder, dochter of echtgenote publiekelijk manifesteren. In de Oudheid vervulden vrouwen wel degelijk een op zichzelf staande rol en positie binnen de samenleving. Daarbij hebben we gezien dat vrouwen dit zowel in alliantie mét als in het gezelschap ván mannen deden, zoals de voorbeelden van Claudia Vera en de rijke Nymphidia duidelijk maakten. Al met al is er een duidelijk spanning zichtbaar tussen een gekoesterd ideaal of wensdenken in de (elitaire) literaire bronnen over ‘hoe het zou moeten zijn’ en de grillen van de dagelijkse praktijk, die tot pragmatiek noopten: vrouwen waren – met al hun talenten, vaardigheden, kunde en inzet – hard nodig om rond te komen of inkomsten te generen. Het is de taak van moderne historici om niet alleen deze weerbarstige realiteit in het achterhoofd te houden,

maar ook om haar te benutten voor het onderzoek naar de veelzijdige rol en de verschillende posities van vrouwen in de Oudheid. Laten we vrouwen voor al hun lovenswaardige en (volgens de mannen althans) minder lovenswaardige daden de *kleos* en *dignitas* geven die ze verdienen. Zelfs 'grote man' Perikles hoeven we niet altijd op zijn woord te geloven.

De kleren maken de 'man'

Historiografie van transmannelijke personen in
Vroegmodern Nederland

Maya Raz

In 1989 publiceerden Rudolf Dekker en Lotte van de Pol het, tot dan toe, meest uitgebreide werk over 'vrouwelijke travestie' in Nederland.¹ Dit boek, genaamd *Vrouwen in mannenkleren: een tegendraadse traditie Europa 1500-1800*, met een inleiding geschreven door Peter Burke, werd destijds met veel lof onthaald. In de jaren erna volgde er echter wel kritiek van andere Nederlandse historici. Dekker en Van de Pol werden bekritiseerd voor het slordig omgaan met terminologie, fouten in de methodologie en het verwerken van anachronismen in hun werk.² Toch is het nog steeds het meest uitgebreide Nederlandse historisch werk dat het historische fenomeen van 'travestie' in vroegmodern Nederland beschrijft.

Vrouwen in mannenkleren is verschenen aan het einde van de jaren '80 in de context van een beginnende interesse in vrouwengeschiedenis en seksualiteitsgeschiedenis en aan de vooravond van *queer theory* die in de jaren '90 op gang zou komen. De interesse in sociale geschiedenissen begon al eerder dan de jaren '80. In de jaren 1930 begon er meer aandacht te komen

1 Rudolf M. Dekker en Lotte C. van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren: een tegendraadse traditie Europa 1500-1800* (Amsterdam 1989).

2 Theo van der Meer, 'Review: Reviewed Works: The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe by Rudolf M. Dekker and Lotte C. van de Pol: Amazons and Military Maids: Women Who Dressed as Men in Pursuit of Life, Liberty, and Happiness by Julie Wheelwright', *Journal of the History of Sexuality* (1990) 1:1 154-158, aldaar 157-158; Geertje Mak, 'De verklede werkelijkheid? Analyse van aan vrouwen toegekende "mannelijkheid", 1625-1920' in: Francisca de Haan, Mirjam de Baar, Tineke van Loosbroek, Ulla Jansz, Andrea Hijmans en Marjan Schwegman eds., *Het Raadsel Vrouwengeschiedenis: Tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1989) 113-135, aldaar 121-122; Myriam Everard, *Ziel en Zinnen: over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de 18e eeuw* (Groningen 1994) 116-118.

voor thema's van het dagelijkse leven van de mens.³ Dit in tegenstelling tot de politieke, militaire en diplomatieke geschiedenissen die hiervoor werden geschreven. In de jaren 1960, onder invloed van maatschappelijke veranderingen en activisme, werd sociale geschiedenis nog populairder onder historici. Deze historici onderzochten gemarginaliseerde groepen in het verleden om zo legitimatie te bieden aan de activistische groepen in het heden.⁴ In diezelfde jaren '60 kwam er een nieuwe feministische beweging op die een impuls gaf aan de geschiedschrijving om onderzoek te doen naar vrouwen in het verleden. Dit veld, vrouwengeschiedenis, werd in de jaren '80 omgedoopt en uitgebreid tot 'gendergeschiedenis', waarin het onderzoek werd uitgebreid naar het bestuderen van onder andere concepten als 'mannelijkheid', 'vrouwelijkheid' en hoe die in historische contexten verschilden.⁵ Tegelijkertijd speelden de successen van de *gay liberation movement* een rol in het verder destigmatiseren van onderzoek naar homoseksualiteit in de geschiedenis.⁶ De moralistische manier van schrijven over seksualiteit die lang de norm was, werd langzaam vervangen door een enigszins neutrale, meer wetenschappelijke benadering.⁷

Binnen deze nieuwe velden, vrouwen- en seksualiteitsgeschiedenis, was er nog veel dat niet onderzocht was. Sinds het ontstaan van deze velden zijn er grote stappen gezet in het vullen van historische lacunes met betrekking tot vrouwen, lesbische en homoseksuele geschiedenissen. Er is met name onderzoek gedaan naar homoseksuele mannen.⁸ Het lijkt aan

3 Vern L. Bullough en James A. Brundage, 'Introduction' in: Idem eds., *Handbook of Medieval Sexuality* (New York-Londen 1996) ix-xviii, aldaar xiii-xiv.

4 Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge 2019) 1.

5 Ibidem, 1-4.

6 Martin Duberman, Martha Vicinus en George Chauncey, 'Introduction' in: Idem eds., *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York 1989) 1-13, aldaar 1.

7 Bullough e.a., 'Introduction', x, xiii.

8 Duberman e.a., 'Introduction', 2; Gert Hekma en Dorelies Kraakman, 'Inleiding', in: Gert Hekma, Dorelies Kraakman, Maurice van Lieshout en Jo Radersma eds., *Goed Verkeerd: Een Geschiedenis van Homoseksuele Mannen En Lesbische Vrouwen in Nederland* (Amsterdam 1989) 15-33, aldaar 15.

het begin van deze beweging naar een meer inclusieve geschiedenis alleen nog weinig te gaan over gender-non-conformerende personen. Er kwam ook veel kritiek op de werkwijze van sommige historici die onderzoek deden naar lesbische en homoseksuele geschiedenis. Deze zouden anachronistisch te werk gaan door moderne westerse definities van homoseksualiteit in andere historische en culturele contexten te plaatsen.⁹ Kritische werken over dit veld verschenen een aantal jaar later voornamelijk onder het nieuwe paradigma *queer theory* dat in de jaren 1990 verder ontwikkelde en voortkwam uit vrouwenstudies, seksualiteitsstudies en literaire en feministische concepten.¹⁰ Belangrijke academici die aan de wieg van *queer theory* stonden zijn onder andere Judith Butler, Eve Sedgwick, Adrienne Rich en Gayle Rubin.¹¹ Veel van de ideeën in *queer theory* zijn gebaseerd op de notie dat 'gender', 'seks' en 'seksualiteit' sociaal-geconstrueerde concepten zijn en de studie en deconstructie van de heteronormatieve ideologie.¹² Naast dat het een kritisch kader is, laat het ook meer ruimte over voor verschillende vormen van *queerness*, waaronder verschillende seksualiteiten en andere vormen van genderexpressie en -identiteiten.¹³

Vrouwen in mannenkieren bevindt zich te midden van deze beweging van de minder kritische en, met momenten, teleologische vrouwen- en seksualiteitsgeschiedenis naar een meer *queer*-methode van deze geschiedenissen bestuderen. De auteurs gebruiken termen zoals 'travestie', 'lesbische' en 'transseksueel' om mensen in vroegmodern Nederland te beschrijven, wat veel weg heeft van de teleologische geschiedschrijving.¹⁴ Bovendien besteden ze op geen punt aandacht aan de mogelijkheid dat

9 Duberman e.a., 'Introduction', 3-4, 6.

10 Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 5.

11 Zie Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York 1990); Eve Kosofsky Sedgwick, *Epistemology of the Closet* (Berkeley-Los Angeles 1990); Adrienne Rich, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence', *Journal of Women's History* (2003) 15:3 11-48.; Gayle S. Rubin, 'Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality', in: Carole S. Vance ed., *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality* (Boston 1984) 267-320.

12 Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 5-6.

13 Ibidem, 6.

14 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 14, 78, 81, 88, 92, 102, 107, 126.

een persoon vrijwillig deze gedaanteverwisseling zou willen doormaken, wat ideeën uit *queer theory* ondermijnt. Zo schrijven ze aan het begin van hoofdstuk twee: ‘de motieven voor zo’n radicale verandering moeten dus zwaarwegend zijn geweest’.¹⁵ De zwaarwegende motieven waar in het boek verder naar wordt verwezen, vinden allemaal hun oorsprong in externe maatschappelijke normen en waarden, niet in de eigen gevoelens en gedachten van deze individuen. In dit onderzoek analyseer ik het werk *Vrouwen in mannenkleren* van Dekker en Van de Pol om een thesis te schetsen over het gebrek aan transmannelijke personen in vroegmodern Nederland in de Nederlandse historiografie.

Ik richt me in dit onderzoek op ‘transmannelijke’ personen in de geschiedenis. Een ‘transmannelijk’ individu is iemand die bij diens geboorte als vrouw is omschreven, maar die zich op een andere, meer mannelijke, wijze zelf-identificeert en zich eventueel ook zo uit (bijvoorbeeld trans-mannen, non-binaire personen die bij de geboorte als vrouw zijn omschreven, etc.).¹⁶ In de historiografie die ik onderzoek wordt er gesproken van ‘vrouwen in mannenkleren’. Ik zal deze terminologie niet aanhouden, om meer ruimte te geven aan verschillende geschiedenissen. In plaats daarvan gebruik ik de meer inclusieve term ‘*transed*’ personen.¹⁷ Dit is een term die de aandacht legt op de praktijk van deze individuen in plaats van op hun identiteit. Deze term kan veel betekenissen dragen, maar in dit artikel zal die refereren naar individuen die bij diens geboorte als vrouw zijn aangewezen en die (tijdelijk) een mannelijke genderexpressie beoefenden – zoals ‘mannelijke’ kleding, gedragingen en taalgebruik. Hiermee wil ik deze praktijk van gender benadrukken. Over de theorie achter deze term en de invloed van taal op deze geschiedenis leg ik meer uit in paragraaf twee. Wanneer ik in dit artikel refereer naar deze personen

15 Ibidem, 43.

16 Deze definitie is gebaseerd op de definitie van ‘transgender’ van Susan Stryker: ‘people who move away from the gender they were assigned at birth, people who cross over (trans-) the boundaries constructed by their culture to define and contain that gender.’. Zie Susan Stryker, *Transgender History* (Berkeley 2008) 1.

17 Joanne Meyerowitz, *How Sex Changed: A History of Transsexuality in the United States* (Cambridge 2002), 10; Jen Manion, *Female Husbands: A Trans History (1750-1910)* (Cambridge 2020) 11.

zal ik de persoonlijke voornaamwoorden die/die/diens aanhouden.¹⁸ Dit doe ik naar het voorbeeld van Jen Manion in haar boek *Female Husbands*, om te erkennen dat gender een praktijk is die niet onlosmakelijk verbonden is aan hoe iemand is omschreven bij diens geboorte.¹⁹ Daarnaast zijn er veel voorbeelden van ‘vrouwen in mannenkleden’ in de geschiedenis die zich niet hun hele leven kleden en positioneerden als ‘man’.²⁰ Door genderneutrale voornaamwoorden te gebruiken kan ik zo een persoon op dezelfde manier beschrijven, zonder een schijn van de stabiliteit van diens gender te opperen door afwisselend ‘hij’ of ‘zij’ te schrijven.²¹

Bij het onderzoeken van dit soort ‘stiltemomenten’ in de geschiedenis, zal ik gebruik maken van het theoretisch kader van Michel-Rolph Trouillot die in zijn boek *Silencing the Past: Power and the Production of History* vier stiltemomenten onderscheidt die bij het historische proces kunnen voorkomen. Het eerste stiltemoment vindt plaats bij de creatie van de bronnen; het tweede bij de bewaring hiervan; het derde bij het terughalen van deze ‘feiten’ door historici en het vierde stiltemoment vindt plaats bij de creatie van een *Grand Narrative*, een collectief geheugen van een onderdeel van de geschiedenis.²² Al deze stiltemomenten dragen bij aan een uiteindelijke stilte in de geschiedenis en achter deze stiltes zitten machtsstructuren die deze (in)direct creëren. Ik richt me vooral op het derde stiltemoment, waarbij, in dit geval historici de ‘feiten’ terug hebben gehaald met betrekking tot de vroegmoderne traditie van mensen die bij hun geboorte als vrouw zijn aangewezen en zich verkleedden en positioneerden

18 Voor meer informatie over het gebruik van genderneutrale voornaamwoorden zie Welk genderneutraal persoonlijk voornaamwoord gebruik je?, <https://www.vandale.nl/genderneutraal-persoonlijk-voornaamwoord> (geraadpleegd 18 november 2024).

19 Manion, *Female Husbands* 13-14.

20 In de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd waren er ook kortstondige verkleedpartijen als het andere geslacht tijdens carnavals, als acteurs in een theaterspel en in bordelen voor een erotisch doeleinde. Zie Judith M. Bennett en Shannon McSheffrey, ‘Early, Erotic, and Alien: Women Dressed as Men in Late Medieval London’ *History Workshop Journal* 38:77 (2014) 1-25, aldaar 13-14.; Everard, *Ziel en Zinnen*, 132-133.

21 Manion, *Female Husbands*, 13-14.

22 Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Boston 1995) 26.

als mannen. In paragraaf één zal ik ook aandacht besteden aan het eerste stiltemoment. Daarbij ben ik geïnteresseerd in de machtsstructuren die ten grondslag liggen aan het ontstaan van deze stilte.

In dit artikel volg ik de lijn die Dekker en Van de Pol hebben aangehouden om tot het boek *Vrouwen in mannenkieren* te komen. Wat Dekker en Van de Pol doen in hun boek is in eerste instantie onderzoek doen naar de overgeleverde bronnen; daarna maken ze een vertaalslag om de informatie uit de bronnen in modern Nederlands in hun werk op te kunnen nemen; ten slotte gebruiken ze een historische methode om deze vertaalslag tot een historisch academisch werk te maken. Zo zal ik ook in de eerste paragraaf het eerste stiltemoment, creatie van de bronnen, bespreken en een historische context schetsen over *transed* personen in vroegmodern Nederland. In de tweede paragraaf behandel ik de ontwikkeling van de terminologie in het trans*-historische veld aan de hand van belangrijke werken in het veld en de theorie van gender als *performance* van Judith Butler.²³ Daarbij bekijk ik hoe Dekker en Van de Pol omgaan met terminologie in hun boek. In de laatste paragraaf bestudeer ik de historische methodologie die Dekker en Van de Pol hebben benut om hun boek te schrijven. In alle paragrafen besteed ik aandacht aan de mogelijke machtsstructuren die achter de verstilling kunnen zitten. Ten slotte geef ik in de conclusie antwoord op mijn hoofdvraag: 'Waarom zijn er geen transmannelijke personen in de Nederlandse historiografie over vroegmodern Nederland?'.²⁴ Ik beperk me tot het nauwkeurig bestuderen van één invloedrijk werk, om binnen de kaders van de cursus dit onderzoek goed uit te kunnen voeren.

23 In dit artikel gebruik ik de term 'trans*' vaker om te refereren naar mensen die transgender, transseksueel, gender-non-conformerend, genderfluïde, etc. zijn. Zie Oxford English Dictionary s.v. "trans* (adj.)," (geraadpleegd op 20 november 2024) <https://doi.org/10.1093/OED/1020389239>.

24 Deze vraagstelling is geïnspireerd door de vraagstelling zoals Linda Nochlin die stelde in haar essay 'Why Have There Been No Great Women Artists?' en door de manier waarop Charlotte Druckman deze vraagstelling in haar artikel 'Why Have There Been No Great Women Chefs?' benadert. Zie Linda Nochlin, *Why Have There Been No Great Women Artists?* (Londen-New York 2021); Charlotte Druckman, 'Why Have There Been No Great Women Chefs?', *Gastronomica* 10:1 (2010) 24-31.

I. Historische context en primair bronmateriaal over transed personen

Om te onderzoeken hoe het kan zijn dat *transed* personen zo weinig in de geschiedschrijving terug te vinden zijn, kijk ik in eerste instantie naar wat er wel bekend is over deze mensen. In deze eerste paragraaf neem ik de historische context van *transed* personen onder de loep om een beter beeld te schetsen van wie zij zouden kunnen zijn geweest. Daarnaast onderzoek ik hoe en in welke bronnen *transed* personen zijn gerepresenteerd en of dit representatieve of bruikbare bronnen zijn voor het onderzoeken van deze groep.

Historische context van transed personen

Het zich verkleden als een ander gender is een fenomeen dat gedurende de gehele geschiedenis van de mens heeft bestaan.²⁵ In de middeleeuwen nam de populariteit van de verkleedtraditie af, onder invloed van de toenemende autoriteit van de christelijke kerk. De kerkelijke autoriteiten waren afkeurend met betrekking tot *transing*, waarschijnlijk omdat andere religieuze groepen deze praktijk juist omarmden.²⁶ Toch werd het verbod op *transing* niet evenredig opgelegd op verschillende *transed* personen. 'Vrouwen' die zich in 'mannenkleren' kleedden werden meer getolereerd dan 'mannen' die zich in 'vrouwenkleren' kleedden.²⁷ In deze tijd werd gedacht dat 'vrouwen' die een mannelijke gedaante aannamen daardoor rationeler, heiliger en van hogere status zouden worden.²⁸

Het grotendeels negeren van 'vrouwen' met afwijkende genderexpressies en niet-heteroseksuele seksuele contacten tussen 'vrouwen', wat in sommige gevallen hand in hand ging, bleef ook in vroegmodern Europa lang standhouden. Lang werd gedacht dat twee mensen zonder penis geen geslachtsgemeenschap konden hebben met elkaar. In de 17e eeuw, kwam het idee terug, eerder genoteerd door middeleeuwse medici, dat

25 Vern L. Bullough, 'Cross Dressing and Gender Role Change in the Middle Ages' in: Vern L. Bullough en James A. Brundage eds., *Handbook of Medieval Sexuality* (New York-Londen 1996) 223-242, aldaar 224.

26 Ibidem.

27 Ibidem, 225.

28 Zie Bullough, 'Cross Dressing and Gender Role Change in the Middle Ages', 227; Bennett e.a., 'Early, Erotic, and Alien', 5; Manion, *Female Husbands*, 6.

een vergrootte clitoris een penetrerende functie zou kunnen hebben in seksueel contact.²⁹ Toch werden er in de praktijk in vroegmodern Europa weinig mensen terechtgesteld voor dit soort seksueel contact. Zij die wel werden terechtgesteld werden vaak ook beschuldigd van andere vormen van criminaliteit, zoals 'travestie' of diefstal.³⁰ Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat de autoriteiten in heel Europa over het algemeen terughoudend waren met het middels een rechtszaak publiekelijk maken van deze vorm van seksueel contact, uit angst dat deze publiciteit andere mensen op ideeën zou brengen.³¹

In de geschiedschrijving wordt soms naar deze mensen in het verleden gewezen als een soort voorouders van trans*- en/ of queer-personen in het heden, die de bestaande maatschappelijke orde op de kop keerden.³² Maar deze omkering van rollen was in sommige gevallen juist een conservatieve keuze die het gendersysteem intact hield.³³ Door zich als 'man' te verkleden konden deze individuen binnen de '*heterosexual matrix*' relaties aangaan met vrouwen.³⁴ Ook het verkleden als 'man' was in principe geheim en beïnvloedde de maatschappelijke ideeën over genderrollen en -expressie niet. *Transed* personen waren geen activisten, maar hielden juist de genderrol en -expressie van de vroegmoderne man intact.³⁵ Dit daagde de maatschappelijke orde niet uit, maar bevestigde deze juist.

29 Jonas Roelens, 'Visible Women: Female Sodomy in the Late Medieval and Early Modern Southern Netherlands (1400-1550)', *Low Countries Historical Review* 130:3 (2015) 3-

24, aldaar 6.

30 Ibidem, 8-9.

31 Ibidem.

32 Bennett e.a., 'Early, Erotic, and Alien', 6.

33 Mak, 'De verklede werkelijkheid?', 122-123.

34 De term '*heterosexual matrix*' is door Judith Butler bedacht en wordt gedefinieerd als: '*a hegemonic discursive/epistemic model of gender intelligibility that assumes that for bodies to cohere and make sense there must be a stable sex expressed through a stable gender (masculine expresses male, feminine expresses female) that is oppositionally and hierarchically defined through the compulsory practice of heterosexuality*'. Zie Butler, *Gender Trouble*, 208.

35 Mak, 'De verklede werkelijkheid?', 122-123.

Primaire bronnen en het eerste stiltemoment van Trouillot

De overgeleverde bronnen geven enige informatie over het leven dat deze mensen hebben geleefd, maar er zijn ook problemen met de primaire bronnen die we hebben als het gaat om deze groep. Allereerst is het verzamelen van bronnen over *transed* mensen in de vroegmoderne tijd ingewikkeld. Door het gebrek aan een 'zoekwoord' dat historici kunnen gebruiken om deze groep te onderzoeken, is er geen mogelijkheid om systematisch te inventariseren welke bronnen over deze groep zijn overgeleverd. Het ontbreken van een term voor deze mensen in de vroegmoderne tijd, komt waarschijnlijk door de terughoudendheid van de autoriteiten in het erkennen van afwijkende genderexpressies en seksuele contacten van deze mensen.³⁶ In enkele gevallen werd verkleden als man gezien als een vorm van sodomie, met name in de Zuidelijke Nederlanden. Veelal betrof het echter naast de beschuldiging van 'travestie' een accusatie van seksueel contact tussen twee mensen van 'hetzelfde geslacht'.³⁷ Het beschrijven van *transed* personen met de term 'sodomie' was meer de uitzondering dan de regel in deze tijd.

Bovendien zijn er waarschijnlijk nog veel meer *transed* mensen geweest die niet in de bronnen terug te vinden zijn, omdat ze niet 'ontmaskerd' of 'ontdekt' zijn in hun leven of na hun dood.³⁸ Deze hebben hun levens kunnen doorlopen zonder vermoedens van anderen over hun *transed* leven en zullen in bronnen opgenomen zijn als man. Het opschrijven van de eigen illegale seksuele contacten is bijvoorbeeld iets wat mensen niet snel zouden doen, omdat ze dan zouden bekennen tot iets wat strafbaar was in die tijd.³⁹ Zo kan het ook zijn dat *transed* personen niet opschreven dat ze van gedaante waren verwisseld, omdat het zou kunnen dat dat tegen ze zou worden gebruikt of dat mensen erachter zouden komen dat er een gedaanteverwisseling was geweest.

Bronnen van of over *transed* mensen die wel zijn overgeleverd zijn

36 Roelens, 'Visible Women', 8.

37 Ibidem, 8-9.

38 'Absence of evidence is not evidence of absence'. Zie Michael Moss en David Thomas, 'Theorising the Silences' in: Ibidem eds., *Archival Silences: Missing, Lost and, Uncreated Archives* (Abingdon-New York 2021) 11.

39 Manion, *Female Husbands*, 10.

vrijwel allemaal gekleurd door de omstandigheden waarin de bronnen zijn geproduceerd.⁴⁰ Met name rechtsdocumenten en getuigenissen moeten gezien worden in de beladen context van een gerechtelijk proces. De mensen die terechtgesteld werden hadden er baat bij om een verhaal te vertellen die de kans op vrijspraak of verlaging van de straf vergrootte. Dat maakt dat *transed* personen die hiervoor terechtstonden een verhaal vertellen dat verzachtend moest werken. In deze getuigenissen wordt vaak gerefereerd naar vaderlandsliefde, economische noodzaak en het niet willen ‘vervallen’ in de prostitutie.⁴¹ Ook andere ‘prijzenswaardige vrouwelijke gevoelens’ zoals het verlangen naar hereniging met een mannelijk familielid dat naar de koloniën toe was gegaan, was een verzachtend motief dat vaker werd genoemd.⁴² Dit geeft met name veel informatie over de sociale normen in die historische context met betrekking tot gender, maar minder over de werkelijke motieven van deze personen.

In het boek *Vrouwen in mannenkieren* hebben de auteurs zelf ook met name gezocht in juridische archieven. Dekker en Van de Pol hebben ook in de archieven van de Verenigd Oost-Indische Compagnie (VOC) gezocht en daarin enkele casussen gevonden. Andere bronnen die ze gebruiken zijn zoals ze het zelf zeggen ‘toevallige vondsten’ van collega-historici.⁴³ Dekker en Van de Pol erkennen dat de selectie van hun bronnencorpus kan leiden tot eventuele misrepresentaties in hun onderzoek, zoals de oververtegenwoordiging van individuen die zeevaarders waren en een hogere criminaliteitsgraad onder de groep.⁴⁴ Desondanks wordt deze kritische houding niet aangehouden gedurende de span van het werk. Dekker en Van de Pol menen onderaan de streep een ‘collectieve biografie’ van deze groep te hebben geschetst in dit werk.⁴⁵ Daarbij zijn er andere werken over soortgelijke historische fenomenen van verkleeding die onderscheidt hebben gemaakt tussen permanente en tijdelijke vormen hiervan. Vormen van

40 Justin Bengry, ‘Can and Should We Queer the Past?’ in: Helen Carr en Suzannah Lipscomb eds., *What is History, Now?* (Londen 2021) 48-66, aldaar 49.

41 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 46.

42 Ibidem, 48.

43 Ibidem, 15.

44 Ibidem, 16, 58.

45 Ibidem, 20.

tijdelijke ‘verkleeding’ vonden bijvoorbeeld plaats tijdens carnaval of tijdens het werken in boordelen.⁴⁶ Het feit dat Dekker en Van de Pol in hun onderzoek geen aandacht besteden aan het onderscheiden van deze twee groepen, verzwakt hun argument dat de casussen die ze hebben verzameld als een coherente groep kunnen worden beschouwd.⁴⁷

Het werk dat Dekker en Van de Pol hebben verricht door archieven door te spitten en deze casussen te verzamelen in een boek is zeker niet onbelangrijk. Sterker nog, zonder deze inspanning was het onderzoek in Nederland waarschijnlijk minder snel op gang gekomen. Waar ze de fout in gaan is hoe ze met deze selectie bronnen omgaan en welke methoden en theoretische kaders hierbij worden gebruikt. In de volgende paragraaf neem ik de terminologische kaders die de auteurs gebruiken onder de loep om meer inzicht te verkrijgen in hoe zij deze bronnen hebben geïnterpreteerd.

II. Terminologie in de trans*-historiografie en in *Vrouwen in mannenkieren*

Op terminologisch vlak is er veel veranderd sinds 1989. Woorden die toen gebruikt werden, worden in het heden soms gezien als niet passend of zelfs beledigend. De taal verandert mee met de dominante denkbeelden van een tijd en vice versa. De terminologie en de theoretische kaders in het trans*-historisch veld verhouden zich dus ook altijd tot elkaar. Daarbovenop komt ook de temporaliteit van terminologie en denkkaders. Mensen in het verleden en hun ervaringen zijn beperkt tot hun eigen historische context.⁴⁸ Woorden en ideeën die wij in het heden hebben kunnen niet klakkeloos worden gebruikt om het te hebben over historische contexten. Om *Vrouwen in mannenkieren* en de taal die hierin is gebruikt te kunnen situeren in de tijd dat het is gepubliceerd, is het van belang om de ontwikkeling van terminologie rondom trans*- en queer-geschiedenissen te schetsen.

46 Bennet e.a., ‘Early, Erotic, and Alien’, 14-15; Bullough, ‘Cross Dressing and Gender Role Change in the Middle Ages’, 236.

47 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 126.

48 Meyerowitz, *How Sex Changed*, 12-13.

Ontwikkeling van terminologie in het trans-historische veld*

Voordat 'transgender' en 'trans' gebruikelijke termen werden om te refereren naar deze groep, waren termen zoals 'transseksueel' en 'travestie' gangbaar.⁴⁹ De term 'transseksueel' - refererend naar '*the quest to transform the bodily characteristics of sex via hormones and surgery,*' - is een term die waarschijnlijk zijn oorsprong vindt aan het begin van de 20e eeuw.⁵⁰ Dat de term pas aan het begin van de 20e eeuw werd bedacht, betekent niet dat er voor die tijd geen mensen bestonden op wie de term betrekking zou kunnen hebben.⁵¹ Een probleem begint te ontstaan wanneer historici termen zoals 'transseksueel' en 'transgender' gebruiken voor mensen in het verleden, zonder deze termen en hun moderne invulling kritisch onder de loep te nemen. Het plaatsen van trans*-personen in de geschiedenis zonder kritisch te kijken naar het gebruik van deze terminologie, kan leiden tot anachronismen.⁵² De termen 'transgender', 'trans' en 'transseksueel', zijn, in moderne zin, categorieën van de eigen identiteit, die alleen zelf geïdentificeerd kunnen worden.⁵³ In historisch onderzoek is het moeilijk, zo niet onmogelijk, om te achterhalen hoe individuen zichzelf zagen en hun identiteit beleefden. Daarnaast hadden deze mensen geen toegang tot de moderne termen die we nu gebruiken om deze groepen te duiden. Ze konden zichzelf alleen uitdrukken in de culturele en talige vormen die beschikbaar waren in hun eigen historische context.⁵⁴ Dat betekent dat er altijd een vertaalslag wordt gemaakt van de woorden van de mensen in het verleden naar de huidige interpretatie van die woorden.⁵⁵ Dat maakt het nog moeilijker om iets te kunnen zeggen over de zelfidentificatie van deze personen als trans* of niet. Bovendien, zoals in paragraaf één is besproken,

49 Bengry, 'Can and Should We Queer the Past?', 62.

50 Meyerowitz, *How Sex Changed*, 5.

51 Genny Beemyn, 'A Presence in the Past: A Transgender Historiography', *Journal of Women's History* 25:4 (2013) 113-121, aldaar 116.

52 Leah Devun, *The Shape of Sex: Nonbinary Gender from Genesis to Renaissance* (Columbia 2021) 10.

53 Ibidem, 159-160.

54 Meyerowitz, *How Sex Changed*, 12-13.

55 Mak, 'De verklede werkelijkheid?', 115-117.

zijn de documenten die wel bewaard zijn gebleven waarin de eigen woorden van deze individuen staan, vrijwel nooit eenduidig en vaak gekleurd door de historische normen en waarden, rechtbanken, kerkelijke autoriteiten, dokters of naasten.⁵⁶ De 'stem' van deze mensen is onherroepelijk in het verleden gebleven en kan niet worden teruggehaald om uit te maken of ze zich zouden vinden in een modern label.⁵⁷ Dat is het uitgangspunt van historici die niet-anachronistische trans*-geschiedenissen hebben geschreven en schrijven.

Een methode om de kwestie van historisch gesitueerde terminologie te omzeilen, is om termen zoals 'transgender', 'trans' of 'transseksueel' op een andere wijze te gebruiken. In plaats van het gebruik van deze begrippen als identiteitscategorieën, kunnen deze als werkwoord gebruikt worden. Zo kan er gesproken worden van 'transed' personen of individuen die 'transgendered', 'crossgendered' of 'crossdressed' hun leven hebben geleefd.⁵⁸ Het gebruik van deze woorden in werkwoordsvorm om de praktijk van gender te benadrukken vindt zijn basis in de *performativity theory* van Judith Butler. Butler publiceerde in 1988 een invloedrijk essay waarin die voor het eerst de theorie dat gender een 'performance' is oppert. Butler definieert gender als 'the stylized repetition of acts through time', en voegt daaraan toe dat gender niet bestaat zonder deze acts.⁵⁹ Volgens Butler is gender niet een identiteit die statisch is maar een geheel aan praktijken die in de loop der tijd kunnen veranderen en gebonden zijn aan de historische context. De *transing* van gender bestaat dan uit de subversie van die praktijken die iemands gender creëren.⁶⁰

Door gender en de subversie ervan te beschrijven als een praktijk wordt het makkelijker te onderzoeken en eventueel vast te stellen bij mensen in het verleden. De bronnen die wel beschikbaar zijn beschrijven vaak de praktijk van deze mensen; wat voor werk ze deden; met wie ze

56 Bengry, 'Can and Should We Queer the Past?', 49.

57 Devun, *The Shape of Sex*, 4.

58 Meyerowitz, *How Sex Changed*, 10; Manion, *Female Husbands*, 11; Devun, *The Shape of Sex*, 10; Beemyn, 'A Presence in the Past', 113.

59 Judith Butler, 'Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory', *Theatre Journal* 40:4 (1988) 519-531, aldaar 520-522.

60 *Ibidem*, 522.

relaties hadden; hoe ze aan hun ‘mannenkleding’ zijn gekomen en hoe ze begonnen met *transing*.⁶¹ Werken van onder andere Genny Beemyn, Susan Stryker en Joanne Meyerowitz, die inspiratie putten uit *queer theory* zoals die van Butler, zijn invloedrijk geweest voor de grondlegging van deze nieuwe wijze van trans*-geschiedenis schrijven.⁶²

Terminologie in Vrouwen in mannenkieren

In de titel van het boek *Vrouwen in mannenkieren* staat al een terminologische keuze van de auteurs Dekker en Van de Pol. De auteurs gebruiken deze benaming, ‘vrouwen in mannenkieren’, het vaakst om te refereren naar de historische subjecten van hun boek. Het besluit om deze groep met deze termen te omschrijven, lichten de auteurs op geen punt toe in hun werk. Daarbij gebruiken de auteurs in het boek meerdere termen om deze mensen te omschrijven alsof deze inwisselbaar zijn. Ik heb de gebruikte terminologie onderverdeeld in drie categorieën: verwijzing naar kleding, verwijzing naar ‘seks’ en verwijzing naar ‘gender’.

De auteurs verwijzen het vaakst naar deze mensen door te wijzen op de kleding die ze droegen: ‘de verklede vrouwen’, ‘als man verkleed’, en ‘een vrouw in mannenkieren’.⁶³ Deze taal verwijst naar een praktijk, maar neemt geen afstand van de eventuele seks van de personen in kwestie, waardoor de auteurs geen ruimte openlaten voor *transed* personen in de geschiedenis. Dekker en Van de Pol geven hiermee ook aan meer waarde te hechten aan de eventuele seks van een individu dan aan de genderexpressie van diegene. Zoals Geertje Mak in haar artikel ‘De verklede werkelijkheid? Analyse van aan vrouwen toegekende ‘mannelijkheid’, 1625-1920’ schrijft, wordt er telkens door de auteurs een ‘onderscheid gemaakt tussen een “ware” en een “valse” identiteit’.⁶⁴ Voor Dekker en Van de Pol bevindt de ware identiteit zich – volgens hun taalgebruik – in het lichaam en de valse identiteit zich in de ‘vermomming’, ofwel de genderexpressie. Dit wordt beklemtoond door uitdrukkingen zoals ‘vrouwen in mannen-

61 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 24, 26-28, 37.

62 Zie Beemyn, ‘A Presence in the Past’; Meyerowitz, *How Sex Changed*; Stryker, *Transgender History*.

63 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 42, 56, 124.

64 Mak, ‘De verklede werkelijkheid?’, 122.

kleren’.

De tweede categorie, verwijzing naar sekse, wordt evenwel gebruikt in het werk *Vrouwen in mannenkleren*. Hierbij worden er uitspraken gedaan als: ‘de stap naar de andere sekse’, ‘verandering van sekse’, en ‘de overschrijding van de grens tussen de seksen’.⁶⁵ De keuze van Dekker en Van de Pol om – wederom – te verwijzen naar de sekse van deze individuen, maar ditmaal ook nog over diens sekse-transformaties te speculeren, is een bijzondere. In het derde hoofdstuk van *Vrouwen in mannenkleren* ‘Seksualiteit’, gaan de auteurs dieper in op de begrippen sekse en gender en geven zij hun eigen definitie hiervan. Deze luidt als volgt: ‘De sekse van een persoon wordt bepaald door zijn of haar lichamelijke kenmerken, het gender wordt bepaald door zaken als kleding, gedrag en taal’.⁶⁶ Uit dit citaat blijkt dat de auteurs op de hoogte zijn van het aspect van *performativity* en praktijk van gender, hoewel er in het gehele boek niet wordt gerefereerd naar *queer* theoretici. Ongeacht deze gegeven definities wordt de term ‘sekse’ inwisselbaar gebruikt met ‘gender’. Uit de tekst blijkt niet dat Dekker en Van de Pol dachten dat hun ‘vrouwen in mannenkleren’ van sekse wisselden. Ze gebruiken vrouwelijke persoonlijk voornaamwoorden om te refereren naar deze individuen, voor en na de gedaantewisseling.⁶⁷

De laatste manier waarop Dekker en Van de Pol de subjecten van hun boek omschrijven is met verwijzing naar de genderidentiteit van die personen. Dit doen ze het minst vaak en deze taal wordt vooral veel gebruikt bij de bespreking van ‘vrouwelijke homoseksualiteit’ en hoe genderrollen daarin meespeelden. Het gaat hierbij om beschrijvingen zoals: ‘de verwarring aangaande hun gender-identiteit’, ‘aanleiding tot een gender-probleem’, en ‘aan hun gender twijfelen’.⁶⁸ De eigen perceptie van de genderidentiteit van deze personen is onmogelijk te achterhalen, maar de genderexpressie - waaronder kleding, gedrag en taal - is makkelijker uit bronnen te ontwaren. Dekker en van de Pol schrijven zelf in hoofdstuk één over wat een ‘verandering van sekse’, allemaal inhoudt. Daarbij sommen ze een reeks aan gedragingen op: ‘taalgebruik, mimiek, gebaren,

65 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkleren*, 52, 54, 128.

66 Ibidem, 71.

67 Ibidem, 88-91.

68 Ibidem, 79, 82, 94.

houding en manier van lopen', naast het aantrekken van 'mannenkleren'.⁶⁹ Dit strookt echter niet met de definitie van 'seks' en 'gender' die ze twee hoofdstukken later geven. In die definitie, die in de vorige alinea is weergegeven, zijn kleding, taalgebruik, mimiek, enzovoorts, juist onderdeel van 'gender'. Dekker en Van de Pol hebben in dit werk niet voldoende kritisch gekeken naar hun taalgebruik, of het taalgebruik niet belangrijk genoeg geacht om deze goed onder de loep te nemen. Door een identiteitscategorie zoals 'vrouw' niet verder open te laten en naar de personen in hun boek te verwijzen met vrouwelijke persoonlijk voornaamwoorden ontnemen de auteurs de mogelijkheid van een trans*-perspectief op deze geschiedenis. Dit boek is dan ook niet geschreven met de, op dat moment, opkomende *queer theory* als uitgangspunt. Hierdoor kunnen er, mede door taal, stiltes ontstaan met betrekking tot *transed* personen in het verleden.

III. Methodiek van Dekker en Van de Pol in *Vrouwen in mannenkleren*

Zoals in de vorige twee paragrafen is besproken worden er in het boek *Vrouwen en mannenkleren* van Dekker en Van de Pol keuzes gemaakt in taal en gebruik van primaire bronnen die stiltes creëren in het narratief over *transed* personen in het verleden. In deze laatste paragraaf analyseer ik per hoofdstuk in het boek *Vrouwen in mannenkleren* de methode die Dekker en Van de Pol hebben gebruikt om tot deze geschiedenis te komen. Het selecteren, lezen en interpreteren van primaire bronnen en die in een narratief met een theoretisch kader gieten, beschouw ik in zijn geheel als de methodiek. In de eerste paragraaf heb ik de bronselectie van Dekker en Van de Pol kritisch besproken. In deze paragraaf borduur ik daarop voort.

In het eerste hoofdstuk bespreken de auteurs met name de historische achtergrondinformatie die ze uit hun bronnencorpus hebben gehaald. Het historische onderzoek naar de bronnen is gedegen gedaan, behalve dat de auteurs geen onderscheid hebben gemaakt in bronnen over tijdelijke *transing* en permanente *transing*. Andere historici hebben dit wel gedaan waardoor ze meer passende conclusies konden trekken over de aparte groepen.⁷⁰ Daarnaast spreken de auteurs onder andere in dit hoofdstuk over de 'ontmaskeringen' en 'ontdekkingen' die ze in de bronnen

69 Ibidem, 33.

70 Zie Bennett e.a., 'Early, Erotic, and Alien'; Everard, *Ziel en Zinnen*.

vonden.⁷¹ Door dit taalgebruik uit de bronnen over te nemen, nemen ze de maatschappelijke conventies uit het verleden over. Deze conventies gaan ervan uit dat de kleding, taal, beroep en andere expressies van gender 'bedrog' zijn als deze door een ander lichaam worden 'gedaan' dan het lichaam waarop ze 'zouden moeten' wijzen.⁷² Dit narratief ondermijnt de mogelijkheid tot een trans*-geschiedenis en creëert hierdoor een stilte.

In het tweede hoofdstuk, 'Een tegendraadse traditie', bespreken de auteurs de motieven van de onderzochte personen om *transed* hun leven te leven. Ze onderscheiden vier hoofdzakelijke categorieën van motieven van deze individuen om in mannelijke gedaante verder te leven. Deze categorieën zijn als volgt: romantische motieven, patriottische motieven, economische motieven en psychoseksuele motieven.⁷³ In hoofdstuk twee worden de eerste drie genoemde categorieën besproken. Hoofdstuk drie is in zijn geheel gewijd aan de vierde categorie: psychoseksuele motieven. Ongeveer de helft van het boek *Vrouwen in mannenkleren* is besteed aan een analyse van en speculatie over waarom deze mensen aan *transing* deden in hun leven. Door de achtergronden en informatie die bekend zijn over deze personen te bestuderen is het mogelijk om te bedenken dat ze het misschien deden vanwege bijvoorbeeld armoede, om van hun echtgenoot te vluchten of om herenigd te worden met een geliefde. Maar de ware redenen en motieven van personen in het verleden kunnen we nooit achterhalen.⁷⁴ Ook als ze zelf egodocumenten zouden hebben achtergelaten, wat de 120 casussen die worden besproken in *Vrouwen in mannenkleren* niet hebben gedaan, is het moeilijk te achterhalen. In het geval van de casussen in dit boek zijn het vooral getuigenissen en rechtsdocumenten waarin de woorden van de *transed* personen terugkomen. Zoals ik in paragraaf één heb besproken, zijn deze bronnen veelal gekleurd door de context waarin ze zijn vervaardigd. Wat voor betekenis deze individuen aan hun eigen *transing* koppelden en wat voor motieven ze hadden om dat te doen kunnen we niet achterhalen.⁷⁵ Dekker en Van de Pol onderschrijven dit, maar

71 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkleren*, 16, 20, 24, 25, 36, 37, 48, 57, 58, 86, 108.

72 Mak, 'De verklede werkelijkheid?', 122.

73 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkleren*, 46.

74 Bennett e.a., 'Early, Erotic, and Alien', 3.

75 Ibidem, 8.

wijden vervolgens een heel groot deel van hun boek aan het proberen te achterhalen van dit. Daarmee pogen ze een narratief te creëren over de motieven van deze mensen, ook al zijn deze niet goed te achterhalen.

Het derde hoofdstuk, 'Seksualiteit', is het meest omstreden hoofdstuk waar ook de meeste kritiek op is geuit door collega-historici. Dekker en Van de Pol beginnen dit hoofdstuk met het beschrijven van de complexiteit van seksualiteit onderzoeken in de geschiedenis: 'Het onderzoek van beleving en perceptie van de seksualiteit vooral bij het gewone volk blijkt zeer veel moeilijkheden op te leveren. Het bronmateriaal is schaars en stelt ons vaak voor interpretatieproblemen'.⁷⁶ Toch worden er in dit hoofdstuk niet alleen op het gebied van seksualiteit, maar ook op het gebied van beleving en perceptie van de eigen gender uitspraken gedaan over mensen in het verleden door Dekker en Van de Pol. Ze werpen vier mogelijke verklaringen voor 'vrouwelijke travestie' op die gebaseerd zijn op 'modern seksuologisch onderzoek', die niet verder wordt toegelicht. Deze vier verklaringen zijn als volgt: 'biologische interseksualiteit, transvestitisme, homoseksualiteit en transseksualiteit'.⁷⁷ Alle vier deze categorieën worden vervolgens, met weinig tot geen ondersteunende literatuur, gedefinieerd en er worden argumenten voor en tegen geopperd voor elke verklaring. Genderhistorica Martha Vicinus bespreekt in haar artikel 'They Wonder to Which Sex I Belong: The Historical Roots of Modern Lesbian Identity', de ideeën van Dekker en Van de Pol over deze psychoseksuele motieven. Vicinus suggereert in dit artikel dat er te weinig persoonlijke informatie is overgeleverd over deze personen om met enige zekerheid uitspraken te kunnen doen over de motieven van transed mensen in het verleden.⁷⁸

Volgens Dekker en Van de Pol waren de opvattingen over seksualiteit zo fallocentrisch in vroegmodern Nederland, dat niet alleen de autoriteiten, zoals besproken in paragraaf één, maar ook het hele volk zich niets kon voorstellen bij seksuele contacten tussen twee mensen zonder penis. Zo stellen ze het volgende: 'een vrouw die verliefd werd op een

76 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkleden*, 70.

77 Ibidem, 71.

78 Martha Vicinus, "'They Wonder to Which Sex I Belong': The Historical Roots of the Modern Lesbian Identity", *Feminist Studies* 18:3 (1992) 467-497, aldaar 474-475.

andere vrouw kon zich niet meer gewoon vrouw blijven voelen want – zo redeneerde men – wie zulke gevoelens had, moest eigenlijke man zijn'.⁷⁹ Op deze manier substantiëren ze dat homoseksualiteit een verklaring zou kunnen zijn voor *transing*. Mede-historici hebben kritiek geuit op deze constatering van Dekker en Van de Pol. Theo van der Meer, die zelf homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd heeft onderzocht, bekritiseert de veronderstelling dat niet-heteroseksuele aantrekking altijd vooraf zou zijn gegaan aan *transing*.⁸⁰ Ook als er wel seksuele relaties waren tussen een vrouw en een *transed* persoon, hoefde dat niet altijd liefde te indiceren, zoals Dekker en Van de Pol impliceren. Van der Meer beschrijft dat uit zijn onderzoek blijkt dat dit soort seksuele contacten in de vroegmoderne tijd in sommige gevallen veel vrijblijvender waren.⁸¹ Daarnaast wijzen zowel Van der Meer als ook historica Myriam Everard op een schijnbare tegenstelling in de verklaring van Dekker en Van de Pol. Als een 'vrouw' die verliefd werd op een andere vrouw zich niet meer 'vrouw' kon blijven voelen, omdat het fallocentrisme zo sterk aanwezig was in de gedachtengoed van het volk, dan zouden de vrouwen die seksueel contact hadden met *transed* personen en gaandeweg ontdekten of alvorens wisten dat die geen biologisch mannelijk lichaam had zich ook man moeten voelen.⁸²

De laatste verklaring, 'transseksualiteit', beargumenteren Dekker en Van de Pol met een voorbeeld uit hun bronnencorpus: Maria van Antwerpen. Hoewel ze aan het begin van hoofdstuk drie het volgende zeggen over terminologie: 'Toepassing van moderne begrippen op het verleden leidt onvermijdelijk tot anachronismen. Dit geldt vooral voor homoseksualiteit, lesbische liefde, en transseksualiteit,' voeren ze in het laatste deel van dit hoofdstuk allerlei argumenten aan om te bewijzen dat Maria van Antwerpen transseksueel was.⁸³ Van der Meer wijst op de methodologische fouten die Dekker en Van de Pol begaan in deze analyse. Ze gebruiken een moderne questionnaire gemaakt om te onderzoeken of Maria

79 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkleren*, 78-79.

80 Van der Meer, 'Review', 157.

81 Ibidem.

82 Everard, *Ziel en Zinnen*, 116-118; Van der Meer, 'Review', 157.

83 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkleren*, 69, 87-93.

van Antwerpen transseksueel was.⁸⁴ Zo schrijven Dekker en Van de Pol: 'Van de eenentwintig punten op een veelgebruikte checklist die in 1980 werd opgesteld om van-vrouw-naar-mantransseksualiteit te diagnostice- ren, zijn er minstens zeventien direct op haar [Maria van Antwerpen] van toepassing'.⁸⁵ De questionnaire van Leslie M. Lothstein, waar Dekker en Van de Pol naar refereren, is een vragenlijst die bedoeld is voor moderne psychiatrische diagnostisering van 'vrouw-naar-man transseksualiteit'.⁸⁶ Het gebruiken van deze methode om een modern label op iemand uit het verleden te plakken lijkt, ook volgens de standaarden van Dekker en Van de Pol zelf, erg op de definitie van anachronisme.

In het laatste hoofdstuk bespreken Dekker en Van de Pol de 'reacties van de buitenwereld'.⁸⁷ In dit hoofdstuk putten de auteurs uit verschillen- de soorten bronnen om deze receptiegeschiedenis te schetsen. Dit doen ze met behulp van liedbundels, juridische geschriften, de bijbel, getuige- nissen, kronieken, dagboeken, dagbladen en tijdschriften, prozawerken, toneelstukken en prenten.⁸⁸ De inzichten die de Dekker en Van de Pol in dit laatste hoofdstuk verschaffen aan de hand van dit brede scala aan bronma- teriaal zijn mijns inziens de meest relevante uit dit boek. In hoofdstuk vier gedragen de auteurs zich niet meer als een vis op het droge, zoals dat met name in hoofdstuk drie lijkt te zijn.

Conclusie

Waarom zijn er geen transmannelijke personen in de Nederlandse histo- riografie over vroegmodern Nederland? Dat is de vraag die ik door dit onderzoek heb willen beantwoorden. Het werk *Vrouwen in mannenkieren* van Rudolf Dekker en Lotte van de Pol staat hierin centraal, niet alleen in mijn onderzoek maar ook in de Nederlandse historiografie. Er is sinds de publicatie van dit werk in 1989 niet een werk van soortgelijke omvang

84 Van der Meer, 'Review', 157-158.

85 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 93.

86 Zie meer over de questionnaire in Leslie M. Lothstein, *Female-to-Male Trans- sexualism: Historical, Clinical, and Theoretical Issues* (Boston 1983) 44-45.

87 Dekker e.a., *Vrouwen in mannenkieren*, 97.

88 Ibidem, 99, 101, 110, 116, 119, 121, 122.

gepubliceerd over dit onderwerp in Nederland. Dat komt mede doordat het een geschiedenis is die moeilijk te onderzoeken is. Zoals ik in de eerste paragraaf heb geschetst, is er geen 'zoekwoord' waarmee historici bronnen over deze mensen kunnen vinden in de archieven. Bovendien is het waarschijnlijk zo dat er veel meer *transed* mensen in deze tijd waren, maar dat deze niet zijn gedocumenteerd als zodanig. Deze individuen hebben hun levens kunnen doorbrengen zonder verdenkingen van anderen dat zij *transed* hun leven leefden. Dat zou kunnen betekenen dat ze in de bronnen zijn opgenomen als man.

Naast de schaarsheid en problemen van het bronmateriaal, zijn er ook terminologische en methodologische kwesties die in de weg zitten van deze geschiedenis. 'Transmannelijk' is een moderne term die niet zomaar kan worden toegepast op mensen uit het verleden. Dat is hoofdzakelijk waarom er geen 'transmannelijke' personen in de historiografie over vroegmodern Nederland te vinden zijn. Desalniettemin zijn er wel historici geweest die een trans*-geschiedenis op niet-anachronistische wijze hebben geschreven. Dit hebben ze gedaan met behulp van termen zoals '*transed*', '*crossgendered*' en '*transgendered*'. Dit zijn termen die wijzen op de praktijk van gender die makkelijker historisch te onderzoeken is. Dekker en Van de Pol hebben door te verwijzen naar deze personen als 'vrouwen' de mogelijkheid tot een trans*-historisch perspectief in dit onderzoek afgeschreven. Doordat ze niet de, destijds opkomende, methoden en kaders van *queer theory* hebben gebruikt in dit onderzoek, blijft dit werk hangen in de tijd waarin het is geschreven. Het boek mist de kritische inzichten van *queer* theoretici die dit werk inclusiever en genuanceerder hadden gemaakt. De poging van de auteurs om een trans*-geschiedenis te verwerken in hun onderzoek door Maria van Antwerpen als mogelijke 'transseksueel' aan te wijzen aan de hand van een moderne psychiatrische questionnaire, bevat anachronismen die aan deze proef af doen. De stiltes die Dekker en Van de Pol hebben gecreëerd in dit boek werken door in de hele Nederlandse historiografie over dit onderwerp, omdat het werk nog niet is herzien of, in omvang dan wel in populariteit, is overtroffen door een andere publicatie.

Tijdens dit onderzoek heb ik niet de kans gehad om zelf de primaire bronnen die Dekker en Van de Pol gebruiken in *Vrouwen in mannenkleden* te bekijken. Dit zou bij vervolgonderzoek een belangrijke stap kunnen zijn in het herzien van dit historisch narratief. Ook het verder zoeken naar primair bronmateriaal buiten de rechterlijke archieven en VOC

archieven die Dekker en Van de Pol hebben bekeken, zou het Nederlandse onderzoek hiernaar kunnen helpen. De stiltes die Dekker en Van de Pol hebben gecreëerd in *Vrouwen in mannenkieren* vragen om nuancering door methodes uit *queer theory* te gebruiken om een andere blik te werpen op de bronnen die zijn overgeleverd.